

164

Դրանք ընդհանրապես
սխալ տեղում

9(2)

7-62

30 MAY 2011

1027

~~1027~~
33

Ի-Ն.

311

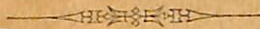
ԻՆՉՈՒ «ԸՆԶԵՌԵՑԻՆ»
ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԹՈՒՍ ԵՒ ՀԵՑ ՄՏԵՒՐԵԿԵՆՈՒԹԵԸՆ

Չ Ա Խ Թ Ե Ի Ե Ր Ը

(Պատասխանի փոխարէն երկու խօսք)

9(2)
Ի-61

Ս. Բարսեղյանի, Շուշու
1916

24 JUN 2005

9 (cs)

Ի-61

Գ-Ն.

ԻՆՉՈՒ «ԸՆՁԵՌԵՑԻՆ»
ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՌՈՒՍ ԵՒ ՀԵՅ ՄՏԵՒՈՐԵԿԸՆՈՒԹԵԸՆ

Չ Ա Խ Թ Ե Ի Ե Բ Ը

(Պատասխանի փոխարեն երկու խօսք)

27046

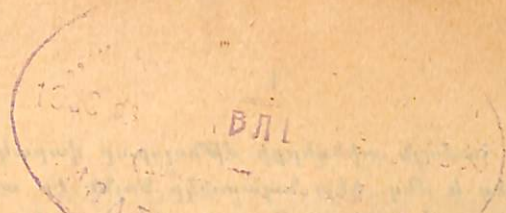
027

Տպարան Մ. Բարսեղյանի, Երևան
1916

26 APR 2013

164

Ռուս ինտելիգենտի բնատուր դժերից մէկն է հղել շարունակ տապալակել «աջ» ու «ձախ» հնոցների բովում, իրականութեանից միշտ՝ շատ կամ քիչ հեռաւորութեան վրայ ապրել, յանուն «տիտղոսի» մարդկանց ու ամբողջ հոսանքներ խաբազանել:

Հերցէնը յատկանշանական չէ ուսական ինտելիգենցիայի համար, անգամ Չերնըշեւսկին մի քիչ աւելի շատ շեղումն ունի կատարած դէպ իրական կեանքը, ու դեռ մեր օրերին իսկ Բելինսկին է մնում՝ որպէս յստակ ներկայացուցիչը ուս մշտաւորականութեան, որպէս ցայտուն առկայծողը նրա իգիլիկ ու երազկոտ խառնւածքի: Նոր-նոր է սկսել կեանքը իւր թելադրանքները սուր կիրպով շեշտել ու մէկ-մէկ է, որ ուսական մտաւորականութեան կուսական ընտանիքը սկսել է ծընել Հերցէնեան տիպի խորհողներ, Հերցէնեան տիպի գործիչներ:

Եւրոպան միայն արտադրած արժէքներով չէ, - թէ նիւթական ու թէ մտաւոր, - որ տարբերուում է սլաւոնական հատւածից: Քիչ չեն դէպքերը, երբ սահմանի այս ու այն կողմը ձգտման մի կէտ են ունեցել, նոյնն են երազել ու նոյնը վնասուել: Բայց անգամ և՛ նման դէպքերում երկու վայրերն էլ տարբեր ուղիներ են ընտրել, տարբեր միջոցների յարել ու տարբեր զէնքերով դիմել: XIX-րորդ դարի շեմքին ապագայի ուսման հասարակարգի երազը ծնունդ առաւ. նոր ուս-

նապէս

մունքը համայն տիեզերքի մթնոլորտը վարակեց, վարակեց և մեզ. կէտ նպատակը նոյնն էր ամենուրեք, բայց... նորէն զարդարեա՞ծ տարբեր ուղիների մի երփներանգ պսակով, էլի ծնւած՝ միջոցների ու գէնքերի սոսկալի ժխորից:

Ու եթէ այսօր, տամնակ տարիներ յետոյ, Եւրոպական մտաւորականութեան քաղաքական դաւանանքի ոչ սուր տարբերութիւններն անոյժ են հակամարտ ու անհաշտ հոսանքներ ծնելու. եթէ այսօր սահմանի այն կողմը ռամկավար մտքի տարբեր թեւերն ընտելացել են ու գտել նպատակին մօտ նոյն յարկի տակ ապրել և միևնոյն ընտանիքի անդամները համարել, ապա այդպէս չէ, դժբախտաբար, մեզ մօտ՝ Ռուսաստանում, աւելին-այդպէս մտածելն ու այդ ուղղութեամբ գործելը յանցանք է մեզնում: Կուլտուրայէս անհամեմատ յետամնաց Ռուսաստանն իւր սոցիալական կառուցեա՞ծքին միանգամայն անհամապատասխան գաղափարական շերտաւորումն է տւել, ստեղծել՝ «ուղղափառների» և «հերետիկոսների» բազմանդամ ու ծայր անհաշտ գերդաստան, որտեղ շատ յաճախ կրքոտ պայքարի ու սուր ատելութեան աղբիւրն են ծառայում ոչ միայն սկզբունքների ու գործելակերպի խորը գնահատութիւնները, այլ և նոյն չափով յարգի են խնդրի էութիւնից շատ հեռու պարագաներն ու նրբութիւնները:

Անհաշտ են եղել ոռու ռամկավար մտքի ներկայացուցիչներն անցեալում, անհաշտ են նոքա և այսօր: Շատ հազիւ է պատահել, երբ նրա այս կամ այն թիից մէկ-մէկ համագործակցութեան

կոչն է լուել. քիչ են դէպքերը, երբ միևնոյն ուխտի մի ափից դէպ միւսը կամուրջ նետելու լուրջ ցանկութիւնն է հանդէս բերել:

Այս նոյն պատկերն է եղել և հայ միջավայրում:

Ահա պատմական բախտորոշող փորձութիւններից մէկը: Եզակի՛ իւր առաջադրած ծանրակշիռ հարցերի նկատմամբ, հրամայական՝ անխտիր էլ բոլորի համար, — թէ՛ նոցա, որոնք «միայն հացիւ կեցցեն» ու թէ՛ նոցա, որոնք կենդանի են «և բանիւն Աստուծոյ»:

Ինչո՞ւ «ընձեռեցին» մեր յիշատակած խմբակներն այսօրւայ պատմադէտ բաղխումը ժողովուրդների:

Մեր տրամադրութեան տակ եղած էջերում ու այն էլ մեր պայմաններում հարցին գէթ քիչ-շատ լիակատար պատասխան տալը միանգամայն դուրս է հնարաւորութեան սահմաններից: Այսօր, երբ ոռու ինտելիգենցիայի մի սոււար հատուածը մտաւորայէս իռլիգալ պայմանների տակ է ապրում անգամ հանրապետական Ֆրանսիայում ու իռլիգալ ճանապարհներով իւր մտքի արտադրութիւններն ազատ Զւիցերիայից դէպ Պարիզ տեղափոխում, ասել է թէ՛ տարօրինակ չը պիտի լինի, երբ նոյն պայմաններն աւելի խտացած ու խստօրէն բոյն դրած լինեն իրենց մշտական բնակավայրում, մեզ մօտ — Ռուսաստանում:

Ասենք միայն մի երկու խօսք: Թողնենք ոչ պակաս հետաքրքիր հարցերը, չխօսենք այն մտախնձ թէ՛ նա ինչո՞ւ «չընձեռեց». լուի՛ք նոյնպէս

այնտեղ՝ երբ ի՞նչպէս «ընձնոնելու» մասին պիտի ուսուի: Թողնենք հայ ու ռուս «աղանդաւորներին» դեռ հին ասաւածներին խունկ ծխել:

Պատերազմը սոսկալի խլրտուեցն է առողջ բերել ոռու մտաւորականութեան շարքերում: Իւր յայտարարման օրից սկսած մինչև այսօր նա աւելի ու աւելի է խտացնում մտածողութիւնները: Երփնեղանգ գունաւորումը, աւելի խորացնում՝ ոռու ինտելիգենտի ի ծնէ անհաշտութեան ու աղանդականութեան հիմքերը: Այսօր դուք կը հանդիպէք ոչ միայն ծայրայեղ ասսիմիլատոր ու նաճողական անյագուրդ անչիբրով տոգորւած հիւանդագլին ուղիղներին՝ Սարուվէ, Բուլգակով, Բերդեանով, Էրն, Իմպերիալիստների նոյնքան սոււար շարքերին՝ Գոյդշտէյն, Մելգունով, Մակլակով, Տրուբեցկոյ, «պատասխանատու օպպոզիցիայի» ուժեղ ու պատկառելի բանակին՝ Միլիւկով, Ֆրիդման, Գրեդեակով, Շինգարեով, «հայրենիքի» (Ռուսաստանի) հզօրութեան ջատագովներին՝ Տուգան-Բարանովսկիյ, Բերնացկիյ, Պանթելէեւի, Տվերդախիբով. — այսօր դուք ականատեսներից էք մի ուրիշ՝ աւելի գաղափարական ու ոչ պակաս պատկառելի մտաւորականութեան բանակի մէջ տեղի ունեցած անհաշտ մարտին, անվերջ շերտաւորման:

Ծառացի կն իրար դէմ Պլեխանով ու Լինին, Մասլով ու Սուխանով, Կրապոտկին ու Չերնով, Գորկիյ ու Իվանով-Ռազումնիկ, Չիրիկով ու Տալնիկով, „Призывъ“ ու „Наше Слово“, „Лѣтопись“ ու „Современный миръ“...

Մենք միայն մի երկու անուն տւինք... Իսկ,

իրօք, մի վիթխարի բանակ, մի սոսկալի շփոթ: Այսօր «իգմ»-երը փոխանակել կն «եց»-երով՝ մի տարբերութեամբ միայն, որ վերջիններիս շարանն աւելի է ձգել, աւելի գունեղ դարձել: Ու միանգամայն իրաւացի է Եւգ. Չիրիկովը, երբ ընդունում է ոչ միայն նոցա գոյութիւնը, որոնք հանրածանօթ կն արդէն մեր հայրենիքում՝ „активецъ“, „оборонецъ“, „пораженецъ“, այլ և նոցա, որոնք դեռ հանուրի սեփականութիւն չեն դարձել, որոնց ձայնը դեռ խցերում է լսոււմ՝ „неспѣховецъ“, „наплюевецъ“... Վերջին տիրոջներն, իհարկէ, հեզնօրէն կն արած, բայց նոքա իրականութիւնից շատ էլ հեռու չեն:

Բայց մեր նպատակը շատ է համեստ, ասելիքը՝ շատ քիչ: Թողնենք Տուգանից մինչ Սարուվէն եղած «պատասխանատու» ու «անպատասխանատու օպպոզիցիայի» շարքերը հանգիստ: Թողնենք հանգիստ և նոցա, որոնք պատերազմը դեռ չեն «ընձնուել» ու «ընձնողներ» հեռ անհաշտ կուրի կն դուրս եկել. սպասենք կուրի ու ասելիքների վախճանին: Մօտենանք միայն նոցա, որոնք ընդունել կն այսօրւայ զլխիվայրումը ու տեսնենք, — ինչո՞ւ:

Ռուս մտաւորականութիւնն և ընդհանրապէս ոռու ժողովուրդը տոգորւած կն եղել իրենց պատմութեան ճամփին երեք շեշտած բարեմասնութիւններով. — կոլլեկտիւիզմ, կոսմոպոլիտիզմ ու նակամիլիտարիզմ:

Այս յատկութիւնները արւած կն ոռու ժողովրդին ոչ ի ծնէ, իհարկէ, այլ ունին դէպ պատմութեան:

Թեան խորքերը տարածած իրենց ուժեղ արմատները: Այդ մասին խօսելն այսօր դուրս է մեր նպատակից:

Նկատենք միայն անցողակի, որ, ըստ մեր կարծիքի, ոուս ժողովուրդն ապագայ իդէալական հասարակակարգի խանդավառ երկրպագուներից է եղել, որովհետև եղել է և՛ մէկն այդ ուսմունքն հարազատողների վերջիններից: Ճիշտ է նկատուում Ն. Սուխանովի «Къ кризису социализма» գրքոյկում, որ քիչ հասակն առած օրիորդի ու դեռ տակաւին ջանէլ աղջկայ աչքում կուսական մաքրութեան խնդիրը նոյն արժէքը չունի: Վերջինիս համար այդ առաքինութիւնն աւելի է թանգ, քան առաջինի: Այդպէս կախարդիչ է և նորածնունդ ուխտեալների համար իրենց ընդգրկած նոր վարդապետութեան թովքն ու հմայքը: Թերևս այս խնդրում դեր է կատարել և ոուսական հասարակական կեանքին այնքան յատուկ հինաուրց «міръ»-ը:

Նա եղել է կոսմոպոլիտ՝ շնորհիւ իւր համեմատական յետաճացութեան ու տիրապետող ազգ լինելուն: Տէրը երկրի, նա չի գգացել դիւրազգաց ազգայնութեան ցաւերը, բայց, լինելով տիրապետող, նա ազգովին դեռ հասած չի եղել զարգացման այն աստիճանին, որ կարողանար կուլտուրական արժէքների ուժեղ նախանձախնդիրը լինել, ընդհանրապէս կուլտուրական մրցման ջատագոյն ու մրցումից վախողը: Դեր է կատարել այս խնդրում և առաջին հանգամանքը:

Եւ, վերջապէս, նա եղել է հակամիլիտարիս-

տական-հակաիմպերիալիստական, որովհետև բացարձակապէս անկարող է եղել իւր յետաճացութեան շնորհիւ այդքան տարբեր ու բազմաշատ հատուածների ու բազմալեզու ժողովուրդների երկիրն որպէս իւր հայրենիքն ընդգրկելու, այդքան հսկայածաւալ պետութիւնն անհամեմատ շատ փոքր ու յետաճաց ուղեղում՝ որպէս հարազատ յողի գաղափարը պատասպարելու: Անհետեանք չի անցել, թերևս, այս կէտում և վերը յիշատակած երկու գծերի գոյութիւնը*):

Բայց շեշտելն անգամ աւելորդ է, որ այս բոլորը ժամանակին ու ժամանակի հրամայական թելադրանքների ծանրութեան տակ պիտ յեղաշրջեն, — կոլլեկտիւիզմը պիտի քիչ սանձել, կոսմոպոլիտիզմը մեղմել անկասկած ու միլիտարիզմն աւելի ուժեղանայ: Նման փոխ-յարաբերութեան պրոցեսսին մենք ականատես ենք արդէն: Այսպէս վաղը, բայց ոչ յաւէտ:

Խօսենք քիչ հանգամանօրէն:

Ստատիստիկայի նախահայր Կետլէն, ինչպէս յայտնի է, չէր ընդունում «պատահականութեան» գոյութիւնը: Նրան թւերը, մեծ թւերն հկել էին սսելու՝ որ կեանքում օրինականութիւն է մտնուրեք, հակաօրէն չէ անգամ ինքը «պատահակահանութիւնը», այդտեղ էլ խօսողը, անգամ այդտեղ՝ անողոք օրէնքն է, պատճառի ու հետեանքի անխուսափելի կապի համատարած տիրապետողը:

*) Մենք խնդրի նեղ բացատրութիւնը տեղիք ու թողնք հանգիստ «կապիտալիզմն» ու յարակից գաղափարները:

Եւ միթէ «պատահականութիւն» էր, երբ Թեմզայի ափերից մինչ Իրանի տափաստաններն ու Ծագող Արեգակի երկրից մինչ Մայր-Հանրապետութեան մայրաքաղաքը մի իսկացնոր օր գրեթէ ամենքն էլ երես թեքեցին երեկեանից, այսօրեայ անորոշ գիրկը նետեցին, անգիտակ այն բանին՝ թէ վաղ-ւայ պատմութիւնն նորա այսօր՝ ինչպէս և ուր են կուսմ ու կոփում:

Միթէ «պատահականութիւն» էր, երբ ոուս ժողովուրդի հնաւանգ սրբութիւններն ու ոուս մեծ զաւակների պատգամած սկզբունքները յանկարծ կրակի բաժին դարձան մի օրում ու մարդիկ գնացին նոր ուխտի:

Վերջապէս «պատահականութիւն» էր ար-գեօք, երբ հայ մարտիկն ու հայ ռամկավար մը-տաւորականը թողին իրենց կուրի հինաւուրց օփն ու միւս օփն անցան՝ բիրտ ու անհարազատ, յա-նուն վաղւայ լաւ օրի՛ արին այն—ինչ չպիտի ա-նէին—արին այնպէս—ինչպէս չպիտի անէին:

Թուում է, թէ ոչ: Կատարածը «պատահա-կանութիւն չէր, նա իւր խոր պատճառներն ու-նէր՝ յարգի գրեթէ ամենի համար և ուժեղ միշտ ու ամենուրեք, միայն թէ համապատասխան պայ-մաններն էին հարկաւոր ամբարւած մտայնութիւնն ակտուէլ դարձնելու, ևեալիզացիայի ենթարկելու այն, ինչ քչերն էին տեսնում, բայց բոլորը զգում:

Պատերազմը պատճառ չդարձաւ խաչ դնելու երեկւայ դաւանած սրբութիւնների վրայ ու վաղ-ւան համար մարտիրոսագրութեան նոր խաչ կրե-լու: Ո՛չ, ամենևին ոչ: Երեսնամեայ պատերազմի

բուն աղբիւրը Բոհեմիայի երկու եկեղեցիների աւերումը չէին. այսօրեայ «երկրորդ ջրհեղե-ղի» պատճառը աւստրիական շարաշուք վերջ-նագիրը չէր Սերբիային. ուս ու հայ մտա-ւորականութեան գաղափարական աշխարհում տե-ղի ունեցած գլխիվայրումն ուղղակի հետեւանք չէր ակգիբի աննախընթաց բաղխումի: Այդպէս — և ոչ մէկը դոցանից: Աւերած եկեղեցիները, քա-ւութեան նոխազ վերջնագիրն ու համատարած այսօրեայ furor-ը լոկ զրդապատճառներն են կա-տարւած երևոյթների, — ու միայն այդքանը:

Այն, ինչ տասնհակ տարիների ընթացքում էր ամբարւել այն, ինչ դարերի արգասիք էր և այն, վերջապէս, ինչ ի՞նչն էր նատուր էր մարդուն ու միայն զարգացած ու խորացած պատմութեան ճանրին՝ նա իւր մասին պատեհ ժամին անխու-սափելիօրէն պիտ լսեցնել տար, — այսօր, իրերի բերմամբ, այդ տեղի ունեցաւ պատերազմի շնոր-հիւ, վաղն այդ նոյնը պիտի կատարւէր մի այլ զրդապատճառի թելադրութեամբ՝ մի անգոյշ ճառի, մի բացճակատ որոշման, մի համեստ ընդ-վումի:

Ու քանի զեռ հասարակագիտութիւնն այսքան շատ է յետամնաց ու այսքան ակնբախ անմշակ, մեր խօսքերից շատերը լոկ խօսքեր կը մնան, անընդունելի և ոչ համոզեցուցիչ բոլոր նշանց համար, որոնք գիտեն միայն փաստերին ապաւի-նել ու փաստերի, թւերի լիզուն ըմբռնել: Բայց այդ մասին քիչ յետոյ:

Պատերազմի «ընձեռումն» իրօք անխուսա-

փեղի էր ուսումնառականութեան համար, որովհետև նրա ազգային, նրա սեփական կուլտուրան լուրջ վտանգի տակ էր ու այդպէս էր շատ վաղուց, բայց վերջին տասնամեակներին միայն անգամ կոյրերին տեսանելի դարձած: Անվերջ սերունդներ, անթիւ գոհերի, անդուլ ու քրտնաջան աշխատանքի գնով ուսումնառականութիւնը պատմութեան փոքր ճանապարհին կուլտուրա էր ամբարել, որը գրեթէ կուլ էր գնում, որը տիրական դառնալ անգամ իւր երկրում չէր կարողանում: Մի սոսկալի ծանրութեամբ գերմանական միտքը նստել էր սլաւոնական ինտելլեկտուալ աշխարհի վրայ, ճնշում ու անողոր ճզմում էր նրան, առանց հնարաւորութիւն տալու վերջինիս ազատ իւր թևերը թափահարելու, համարձակ ու խրոխտ թռիչք անելու: Ռուս մտաւորականութիւնն մինչ այսօր էլ ստիպւած եղաւ տարբեր գունաւորումներով կրկնելու այն, ինչ գերման միտքն էր թելագրում, ինչ գերման գիտութիւնն էր հրահանգում: չէք ցոյց տայ զէթ մի հատիկ գիտական ղիսցիպլին (իսկ ցոյց տւած դէպքում նա կատարելապէս անկարող է եղիլ իւր երկրի սահմաններից չուրս վարկ ու կշիռ ձեռք բերելու), որի ծնողը, մշակողն ու առաջադրողը Ռուսիային եւրոպան չը լինէր, իսկ առաջին հերթին, իհարկէ, գերման ժողովուրդը: Ով ուսական համալսարաններում տարիների կեանք է մաշել, ով քիչ-շատ լուրջ հետեւել է ուսական գիտական մտքի աճեցման, նա խորապէս զգացել է ապահովարար այն մղձաւանջային մթնոլորտը, այն ինտելլեկտուալ

ուտայնի խեղդիչ պայմանները, որոնց մէջ շարունակ իրեն շրջապատւած է զգացել թէ մեր հաներկրացի հռչակաւոր գիտնականը, թէ համալսարանի լղարիկ դոցենտը, թէ սոսկական պարզ ինտելլիգենտը: Մենդելէկը արտասահմանեան քիմիկոսների կարիքը զգաց. Մենչիկովը իւր գիտական նորոյթների առջ ճանապարհ բանալու դիտաւորութեամբ այցի գնաց Բերլին, հեղ ու զլխիկոր Կոխի ընդունարանը մտաւ ու, առանց արժանանալու անգամ տարրական բարիքի, սպասեց հերթի, սպասեց Կոխի հաւանութեան. Տուգանբարանովսկին իւր «տնտեսական կրիգիսների թէորիայի» մասին համարձակ միայն այն ժամանակ խօսեց, երբ կանխօրէն Չոմբարտի հաւանութիւնը ստացաւ, երբ այդ հաւանութիւնը ստանալու համար նա մայրենի լեզուով գրած աշխատանքը գերման լեզուով տպագրութեամբ լոյս ընծայեց. Մարքսի «Կապիտալի» անվերջ ծանօթութիւններից մէկում լոկ թեթևակի յիշատակումը շատ թեթև խնդրի առթիւ (երկաթուղային գծերի) ուսումնասացէտ ժելեզնովին ուսումնասնողի աչքում աւելի հմայք տւաւ ու, անգամ Մ. Կովալեովսկու պէս «երես առած» գիտնականի փառասիրութիւնն այն ժամանակ միայն շոյեց, երբ իւր մասին հղած եւրոպական որևէ գիտնականի — մի Սպինսէրի թէ մի Տարգի՝ այդ միևնոյն է — յիշողութիւնը հանդէս բերեց:

«Թանկագին Լև Տոլստոյ, խորը գնահատելով ձեր աշխատանքները, բախտաւոր ենք ողջունելու «պատերազմ և խաղաղութեան հեղինակին»*): Ան-

*) „Русскія Вѣд.“, 1916 թ., № 102.

ցած մայիսին, երբ ուստական մամուլի ներկայացուցիչներն այցի էին գնացել դաշնակիցների երկրները, նրանց մէջ էր և կոմս Ա. Տոլստոյը, որին Լոնդոնի սուֆրաթիստականները, ընդունելով իսկական Տոլստոյի տեղ, դիմել էին նման նամակով: Տգէտ չեն Լոնդոնի սուֆրաթիստականներն ու վաղուց չէ, ինչ Ռուսաստանի մեծ վիպասանը իւր մահկանացուն է կնքել, բայց մարդկանց յիշողութիւնը թոյլ է մեր հրկրի նկատմամբ, թոյլ՝ անգամ նրա մեծ զաւակներին, անգամ նրա մէջ տեղի ունեցած խոշոր դէպքերի: Ու սա կուրբող չէ: Կեանքի վայելքներից յսգնած ֆրանսուհու ազատ ժամերը պարզարող ուսու վիպասանը չէր կարող իւր երկիրն օտարի մտաւոր կապանքներից ազատել, որովհետև նա ինքն ազատ չէր այդ կապանքներից: Եւ ինչհետեւ, վերջապէս, անուններ յիշատակել, անհատների կրած հարւածները վերյիշել: Փիլիսոփայութիւն, սնտեսական քաղաքականութեան մի շարք ճիւղեր, ստատիստիկա, իրաւունքն իւր ամբողջ բարդութեամբ, բժշկութիւն, բնագիտութիւն, քիմիա ու գիտութեան որ ճիւղն ուզում էր վերցրէ՞ք՝ տիրապետողը մեզ մօտ եւրոպան է, ճիշտը—Կանտերի ու Վոլունդերի, Հեկկելների ու Օստաւալդների ուժեղ հայրենիքը:

Պէտք էր ազգային կուլտուրան վերահաս վտանգից ազատել, հարկաւոր էր սեփական շահերը պաշտպանել: Երկուսն էլ նոյնութեամբ հրահանգիչ էին՝ թէ գաղափարական մոմենտն ու թէ անձնական շահը, երկուսն էլ՝ սերտ ու հաշտ գու-

գորգած: Մենք կը խնդրէինք մեզ թիւր չ'հասկանալ: Սա կռիւ էր չէ թէ «կուլտուրայի» դէմ ընդհանրապէս՝ որի երկրպագուներից է եղել միշտ ուսու մտաւորականը. սա տապալուեմն էր ոչ այն մեծ ճշմարտութեան՝ որ «կուլտուրան» ինքնին գերազանցօրէն անհայրենիք արժէքներից է տակաւին, այլ սա ընդվզուեմն էր ընդդէմ այն մերկ իրողութեան, — որ Ռուսիայում թիւստարած գերմանական միտքը հանդէս էր գալիս որպէս մի ազգի հզօրութեան արգասիքներից՝ հանդէպ մէկի ազգավին թուլութեան, որ նա, եթէ վաղն, իրօք, պիտ հրաժարէր սահմաններ ու երկրարժանումների ճանաչելուց, այդպէս չէր այժմ, այսօր նա ուժեղ նախանձախնդիրն էր իւր ազգային ծագումի, խթանն իւր սեփական տիրապետութեան: Մեր դարում «կուլտուրան» լաւապէս ազգային է դեռ, նա գիտէ հայրենիք ու սահմաններ ճանաչել, նա գիտէ ուժեղի ու թոյլի խոցող մտայնութիւնը ծնել ու որպէս այդպիսին՝ ինքնին ազբիւր հանդիսանալ բողոքի, խորապէս պատուաստել ազատագրելու հմայիչ գաղափարը:

Այդ մտքով այսօր տիրական էր թէ բողոքն ու թէ ազատ լինելու տենչն ու պատերազմը, որպէս մէկը հաշտարարի միջոցներից, թիրևս և անընդունելին, հկաւ, լինելուց յետոյ, չէ թէ պատճառը հանդիսանալու, այլ լոկ հրահրողը, դրդողը այսօրւայ գաղափարական խուճապի: «Ընձեռումը» կուր իւր պտտեանցիակ դրութեամբ գոյութիւն ունէր արդէն, նա երբեք պիտի աւելի իրական ու շօշափելի դառ-

նար ու դարձաւ, դժբախտաբար, այսօրւայ ձևով: Իսկ կոիւր բարդ ու յղկած Գերմանական «նաւալիզմի» դէմ, ընդհանրապէս «քաղաքական գերմանականութեան», միթէ պակաս յարգի էր ուսւ մտաւորականութեան մօտ: Իւր քաղաքական կառուցւածքով ու իւր քաղաքական պատմութեամբ—վերջին յիսնամեակում մանաւանդ—գերման պետութիւնն եղաւ միշտ վանող ու խեղդիչ: Նա չը պատգամեց իւր հայրենիքին ու համայն մարդկութեան և՛ ոչ մէկն այն սրբութիւններից՝ որոնք դարեր են թւակոխում, որոնք սերունդներ են դէպ Գողգոթայի գագաթն ուղևորում:

Աղէքսանդր Մակեդոնացին աշխարհներ գրաւեց, բայց և իւրաքանչիւր երկրի նիստն ու կացը, վարքն ու բարքը յարգել իմացաւ. Երինգեան տիեզերքն հրեք անգամ տիրապիտող Հուովը հրահանգողն եղաւ աշխարհի ոչ միայն բուռնցքի, այլ և «քրիստոնէական հաւատի», «հոռմէական իրաւունքի» ոյժով. մեր պատմութեան մեծ աշխարհակալ Նապոլէոնն իւր բանակները նետեց դէպ Եւրոպայի ու Ռուսիայի խորքերը յանուն «գասերբհանրապետութիւնների», յանուն ազատութեան ու հաւասարութեան կախարդիչ գողափարների: Մենք հմայւողներից չենք հզօրների «ազատական տենչերով», բայց և գիտենք տարբերել վիլհելմեան «գերմանական Աստծուն» սոսկական «Աստւածանից», գիտենք զանազանել մեր օրերի Պրուսիան «օրինականութեան ոգու» աւանդական վա Ալբրիտնից, «Յայտապրի» «յեղափոխութիւնների «կոմմունայի» ծննդավայր Պարիզից:

Ինչո՞ւ հեռուն գնալ: Ո՞վ իւր կոշտ ձեռքը մեկնեց Աղէքսանդր II-ին 1863 թւի լեհական շարժումների օրերին. ո՞վ ուժեղ պատւարը հանդիսացաւ բիւրոկրատիական թուլասիրտ ու անտանուղ շարքերին ուս ժողովրդի բախտորոշող 1905 թւականին. ո՞վ ի տես համայն մարդկութեան ողջագուրեց «Կարմիր սուլթանի» հետ ու սերտ դաշինքը կնքեց «ազատասէր» Լիւթերի ու «արիւնուշտ» Մահմետի միջև: Ու անգամ այսօր, երբ գերագանց խաբեքայութիւնների ու ողջակիզող «խոստումների» օրերն ենք ապրում, տեսէք թէ ի՞նչ մտորումներով է տարւած գերման գիտունը: «Ռուսաստանը,—գրում է Վալտեր Բլեկը («Ոչնչացումը Անգլիայի համաշխարհային տիրապետութեան և ուսական ցեղարիզմի Երրեակ իաշնակցութեամբ ու իսլամով» վերտառութիւնը յորդ ժողովածուում),—կառավարելով պարլամենտական հիմունքներով, կը լինէր մի անծայր զբժբախտութիւն, որքան իրեն, նոյնքան էլ ամբողջ Եւրոպայի համար: Այդ դէպքում վերջինս կենթարկէր բոլոր դժբախտութիւններին, որոնք ծնունդ են կրքերի, ոչ մի կարգաւորումը չհանգուրժող քառսի: Նա կը նմանէր նոցա, որոնք նստում են վառօդով լիքը պարկի վրայ»¹⁾: Ուրեմն, ասել է թէ՛ «վառօդը» չկայ (sic!) այնտեղ, որտեղ միահեծանութիւնն է տիրապիտում, որտեղ բուռնցքն է թագաւորում... Բայց այս սողերն էլ աւե-

1) Քաղ. Մ. Կովալեովսկու «Международная война и ея вѣроятныя послѣдствія» յօդւածից.—«Исторія нашего времени», вып. тридцать первый, кр. 48.

լի են նշանակալից հէնց նրանով, որ այսօր իսկ նոքա գալիս են առանց զարտուղի ճանապարհների դէպ Ռուսիան տածած ուժեղ հարեանի «աւանդական բարեկամական» քաղաքականութեան յըստակ իմաստն իւր ամբողջ մերկութեամբ ի տես ամենի ցուցահանելու, աներկբայելի դարձնելու այն՝ ինչ 1905 թւի «խաղաղ» օրերին Հոնենցուլերեան տոհմն էր մեր հայրենիքի հզօրներին առաջարկում, — երբ Կայանն երկրի ներսուսն էր, ու ինչ այսօր՝ կուի արիւնոտ շրջանում, գերման գիտունն է որոճում, — երբ այդ Կայանն ուրիշ տեղ է արդէն: Մի տարբերութեամբ միայն: Երեկ նա այդ յաւակնութիւն ունէր անելու առանց իսլամի, իսկ այսօր — Իսլամով հանդերձ, երեկ՝ գատաւ ընդդէմ իւրաքանչիւրի, իսկ այսօր միանգամից՝ ընդդէմ բոլորի: Բայց լինենք բարեխիղճ: «Երբ արտաքին քաղաքականութեան մէջ, — ճշտօրէն նկատում է շնորհալի երիտասարդ գիտնական-հրապարակախօս Ն. Սուխանովը, — խօսում են միջամտութեան մասին ներքին գործերի մէջ, այդ դէպքում ընդհանրապէս հասկացում են միայն իրեն խօսողի ներքին գործերը. ահա հէնց այժմ էլ մեր աջ մամուլում տարւում է ուշադրաւ կռիւ «դաշնակցական» ազդեցութեան դէմ մեր աւանդական կարգերի վրայ: Մեր ազդեցութիւնն ուրիշի գործերի վրայ այլ կերպ է գնահատւում»¹⁾: Այդպէս չը հասկանանք ու այդ կերպ չը գնահատենք: Չը մոռանանք՝ որ նման հարցերում entente cordiale աշխարհի հզօրների մէջ միշտ անպա-

1) *Տես „Лѣтопись“, մայիս 1916 թ., էր. 147:*

կաս է եղել ու դէթ թեթևակի շեշտենք, որ այդ նոյն կերպ վարել է և՛ Ռուսիան կենտրոնական գերմանական պետութիւնների նկատմամբ — Պրուսիայի ու Աւստրիայի, — վերջիններիս մէջ թագաւորող դինաստիաների նեղ օրերին, ու, թերևս, սա է և պատճառներից մէկն այն վատ համարումի, որն սենի մեր հայրենիքը Եւրոպայի դեմոկրատիայի աչքում: Բայց անկասկած է, որ գերմանական կռուին աւելի է վատ, որովհետև աւելի է ուժեղ: Նա «մոնարխիստական պրինցիպի» ու «պատմական շկոլայի» հայրենիքն է ոչ միայն անսակաւորէն, այլ և պետական սահող կեանքում: Ոչ մի տեղ արտոլիտիզմին ու սեփական ազգի յետադէմ «ոգուն»¹⁾ — ոչ ի պաշտօնէ, այլ միանգամայն անկեղծօրէն — ժողովրդի տարբեր խաւերի կողմից այնպիսի ներրողներ չեն ձօնուել, ինչպէս այդ արւել է Գերմանիայում ու արւել՝ Բիսմարկների ու նոյն չափով երկրի պատկառելի ու համաշխարհային հռչակ վայելող մտածողների կողմից: Ու մասնաւորապէս և՛ ոչ մի երկիր պետականագէտների այնպիսի վիթխարի բանակ չը տուաւ, ինչպէս կրկին վերջին շրջանի նոյն Գերմանիան, բայց տակաւին տողորւած յետադէմ սկզբունքներով, վերստին նւիրւած ռեակցիոն պրուսականու-

1) Մենք այստեղ ինկատի ունենք իրաւագիտութեան մէջ գոյութիւն ունեցող «պատմական դպրոցի» պաշտպանած «ժողովրդական ոգին», որը իւր զբաղան կողմերով հանդերձ ուժեղ կոնսերվատիւ զրութիւններից է եղել և որը բացասել է «բնական դպրոցի» կողմից: Ուշադրաւ է և այն, որ «պատմական դպրոցի» հայրենիքը, ինչպէս ասացինք, Գերմանիան է, իսկ «բնական դպրոցին» — Ֆրանսիան:

թեան: Անգամ աշխարհահոռակ գերման սոցիալ-դեմոկրատիան իւր կուռ շարքերով ու անւանի վարդապետներով անկարող եղաւ ոչ միայն համեստ շտկումն մտցնելու—անցն էլ Եւրոպայի ծոցում—այնքան յստակօրէն արտայայտւած գերման դուալիստ պետական սիստեմայի մէջ, այլ և գերազանցօրէն իմպոտենտ հանդիսացաւ մինչև իսկ պրուսական արխայիկ ընտրողական իրաւունքի մէջ որևէ փոփոխութիւն առաջ բերելու: Հանուր Գերմանիայի համար գոյութիւն ունեցող ընդհանուր ընտրողական իրաւունքը ծնունդ առաւ միւսանգամայն անկախ երկրի դեմոկրատիայի կամքից, նա եկաւ ի վերուստ, եկաւ դաշնակցական պետութեան ռայխստագի ռամկավարացման գնով կայսրութեան քաղկացուցիչ մասնիկներն ի մի բերելու, եկաւ Պրուսիային այդ դաշնակցութեան մէջ առաջնութեան իրաւունքը վերապահելու: «Պետութիւն ստեղծելուց յետոյ,—գրում է Էնզիսը,—քաղաքականօրէն ազգային խնդիրներն կայացան բոլոր անջատողական ու ապակենտրոնական ձգտումների դէմ մղւած կռիւ մէջ: Կոյւ վելֆերի դէմ (Հաննովերեան թագաւորութեան վերականգնման կողմնակիցների), «կուլտուրական կռիւ» կաթոլիկական կենտրոնի դէմ, որը դաւանական խժոժութիւններ էր մտցնում ազգի մէջ, ձգտելով թուլացնել ազգային հաւաքականութեան ոյժը, որպէս պետութեան, յօգուտ առանձին թագաւորութիւնների սեպարատ ձգտումների, իսկ այդպիսով էլ՝ յօգուտ կաթոլիկ հոգևորականութեան քաղաքական ազդեցութեան: Ազգային կուլտուրական

խնդիրը հասկացուած էր ներքին պետական իմաստով (ընդգծումը հեղինակինն է: Գ-ն.): Նա կայանում էր՝ ազգարնակչութեան այլացել մասերի, Լոթարի բունի պրուսացման, լինական շրջանների ու Շլեզիգի գերմանացման մէջ»¹⁾:

Այսքան բարդ ծրագիրը կարելի էր ի կատար ածել միայն փոքրիկ զիջումների գնով, ու մարդիկ այդ «զիջումներին» էլ գնացին ու... չը սխալւեցին: Լոսից «կաթոլիկ Հոսմը», այնքան վարպետօրէն իւր բնուժը խեղդեց պետութեան տարբեր մասերի «սեպարատ օձը»²⁾, երկրի մէջ պրուսացման գործն աւելի թափ ստացաւ, և, վերջապէս, գերման սոցիալ-դեմոկրատիան քաղմեց... ռայխստագի նախագահութեան շարքերում³⁾: Անգամ Ասիայի նոմադը, հակապետական ու վաշկատուն թուրքը, իւր «յեղափոխական» ուտոս-

1) „Современ. миръ“. 1915 թ., № 4, էր. 75—76:

2) Այս տեսակէտից բաւականին հետաքրքիր է Գերմանիայի օրէնսդրական մարմիններից երկրորդ պալատի, Պետական Խորհրդի, կազմը: Չայնբըր Պրուսիայի ու մնացած կիսանկախ թագաւորութիւնների մէջ այնպէս են բաշխւած, որ վերջիններս իրենց ձայների քանակով չեն կարող տապալել Պրուսիային, իսկ Պրուսիան էլ, ընդհակառակը, մենակ անկարող է իր ձայների քանակով նոցա կլանել: Այս «իրաւաբանական հանելուկի» ամբողջ նպատակն է եղել սանձել՝ թէ Պրուսիայի կլանող ցենտրալիզմն ու թէ մնացածների վտանգաւոր սեպարատիզմը:

3) Ընդհանրապէս գերմանական իմպերիալիզմի ազդեցութեան մասին ու մասնաւորապէս գերման սոցիալ-դեմոկրատիայի վրայ տես—Энзисъ. „Война и германская социаль-демократія“, Москва, 1916, գլ. VI և А. Майский. „Германия и война“, Москва, 1916, գլ. 7:

տուճներով մի քիչ պղտորեց ոռւս մտաւորականի միտքը, պահ մի վրդովեց նրա անդորրը,—իսկ այդքանն էլ, այո՛, այդքանն էլ վերջին յիսնամեակում անկարող եղաւ անել Ռուսիայի նկատմամբ մարդկութեան կուլտուրայի այժմեան որոնանք—Գերմանիան: Իսկ միթէ այդ կրթիչ ոգևորութիւնը կարող էին բերել պարլամենտական «սոցիալիստական» ձայների քանակն ու ս.-դ.-ական ընտրողների միլլիոնաւոր բանակը: Լսենք մի անգամ ևս (զգում ենք, աւելորդ) գերմանական սոցիալիստական «փոքրամասնութեան» պարագլուխներից՝ Լաուֆենբերգին. — «Գնում են քնելու (ընտրողների մաստաները, որովհետև արդէն իրենց «քւէն տուկ» են ս.-դ.-այի ներկայացուցչին, որն աշխատաւորութեան շահերը «պաշտպանում» է ռայստագում: Դ-ն.), քաշում են վերմակը մինչև ականջներն ու երազում հրաշագեղ էլլորադօի մասին, որը պիտի մատուցեն իրենց ներկայացուցիչներն երջանկութեան օրւայ մօտալուտին, երբ մեծամասնութիւնը պարլամենտում արդէն իրողութիւն կը լինի և ընդունւած խորհրդաւոր որոշումը—արդիւնաբերութեան միջոցների համայնացման մասին: Միայն ժամանակ առ ժամանակ մասսաներն արթնանում են—հինգ տարին մի անգամ: Զւարթ երեսներով գնում են նոքա ղէպի ընտրողական տուփերը, ձգում թերթիկների կտորները տպագրւած թեկնածուների անուններով ու գոհ հաստատում, որ նորից նման թերթիկների քանակն աւելացել է նկատելի տուկոսով, ու նորէն գնում քնելու հանգիստ գիտակ-

ցութեամբ, որ պարտքը փայլուն կատարւած է»¹⁾: Այս կիրթ ու յղկւած «ձայնատու մասսան», եթէ միայն ընդունակ էր միջազգային և ոռւսական դեմոկրատիային վարդապետելու կուռի նոր ու մշակւած միջոց՝ այդ հինգ տարով քնելն էր ու մի անգամ մի ժամով թերթիկների համար արթնացումը միայն, իսկ այդ հոռու էր արդէն իսկական էլլորադօի ճանապարհը հարթելուց:

Գերմանիայի ոչ միայն ինտելլեկտուալ գաղղւթն էր Ռուսաստանը շատ վաղուց ի վեր, նա էր նաև՝ նրա քաղաքական կառուցւածքի ակամայ ստրուկը, ակամայ ընդօրինակողը:

Այդ այդպէս էր, որովհետև ոռւս դեմոկրատիան ընդհանրապէս անոյժ էր նման ղէպերում ծագում չունեցող Միխիլի հանդէպ: Մինչև իսկ «ներքին գերմանացու» պէս բնական երևոյթն ու արտաոց հասկացողութիւնը գալիս էր շօշափելի մեծութիւն դառնալու մեր հայրենիքում ու մի աւելորդ շեշտով ևս ընդգծելու պրուսականութեան ազդեցութիւնը մեր ապաբախտ հրկրի բախտի վրայ: «Զարմանալի է միթէ,—նկատում է մի ուրիշ տեղ նոյն Սուխանովը,—որ լեզուի պատկերաւորութեան ու ազատութեան համար մեզ մօտ, միաժամանակ աջից ու ձախից, հնարեց մի իւրատեսակի հասկացողութիւն «ներքին գերմանացու»՝ որպէս յանցաւորի այն ամենի, ինչ հաճելի չէ մեզ»²⁾: Կասկածից դուրս է, որ այդ երկու

1) Энцикл. ibid., стр. 79.

2) Сухановъ, Ник. „Наши лѣвыя группы и война“. ПГ. 1915, стр. 10.

խօսքերի տակ անհեթեթութեան ու սկզբունքային հաննիրալութեան մի խոշոր մաս կայ թագնւած, բայց անառարկելի է և այն, որ նոքա իրենց ոչ լայն, այլ նեղ, շատ նեղ իմաստով պարունակուած են և ճշմարտութեան որոշ տոկոս: Միթէ կարելի է հաշի չառնել այն հանգամանքը, որ Գերմանիան, շնորհիւ իւր բացառիկ դրութեան մեր հայրենիքում, կարողացել է՝ բիւրոկրատիական կազմի խայտառակ ինկերներէ, աւատական իշխանների ու մինիստրութիւններում և ղեկավարտամենտներում բազմաժամ տխրահոչակ հերոսների մի սոււար բանակ տալ, որը ձեռք-ձեռքի և ուխտ-ուխտի երկրի նման տարրերի հետ եկել էր թէ վերջիններիս շարքերը խտացնելու ու թէ նոցա կորովը բարձրացնելու: Այդ տարրերը միշտ մի-մի պատուհաններ են եղել ուս ինտելիգենցիայի, ուս ժողովրդի գլխին: Իւրաքանչիւր մի վարանոտ քայլ դէպ յառաջ, ամեն քիչ-շատ համարձակ խօսք յօգուտ երկրի յառաջադիմութեան, ինքնին հակացոյց է եղել այդ սե ու կուռ շարքերին, ազդանշանը— նրա սոցիալական տիրապետութեան պատանդանի ճեղքման և այդու՛ արժանի հակահարեածի՝ ուժեղ ու անողոր:

Ռուս ռամկավար մտաւորականը կարող էր ներշնչուել այն հաւատով, — որ այս պատերազմը է պատերազմ և՛ դոցա դէմ, որ հնարաւոր յաղթանակը դրսում, թերևս, և պարտութեան շեփորը լինէր երկրի ներսում ամուր խարսխած այդ խայտառակ ոստայնի:

Պատճառների շարքին պիտի դասել անկաս-

կած և՛ միլիտարիզմի հաւանական թուլացման խնդիրը: Այսօրը կաուցիկին համարում է «հասարակ մրցումն փոխադորձ զինումի» ու թոււմ է, որ ձիշտ է նա մասամբ: Միայլ կը լինէր ու անարդարացի միանգամայն պնդելը, թէ դարուս այդ յատկանշանական տենդով տառապում է միայն գերման պետութիւնը, որ տիեզերքի մնացած հզօրներն անմեղ են այդ խնդրում ու միայն ողջակիղում են միլիտարիստական բիւջէների հնոցներում՝ ստիպւած, շնորհիւ ուրիշի մեղքի: Այդ ըստ ամենայնի սխալ ու միանգամայն անարդարացի կոչ ու կանչերի միտումաւորութիւնն ապացուցելու համար բաւական է միայն ու միայն անգլիական Փինանսիստ Նիտաիի ուսումնասիրութեան մէջ («Основные начала финансовой науки») զետեղած աղիւսակը ձեռքի տակ ունենալ, ուր մանրակրկիտ ջանասիրութեամբ հաւաքած ու դասաւորւած են եւրոպական այն բոլոր պետութիւնների բիւջէները, որոնք բիւջէ են կազմել, որոնք զէնք են կրել ու զինւելու իրաւունքն ունեցել: Այդ աղիւսակը մի քանի դարեշրջան է ընդգրկում ու անառարկելիօրէն ապացուցում, որ սպառազինման յատկացրած բիւջէական համեմատական յարաբերութիւնը տարրեր պետութիւնների մէջ դարեր ի վեր շարունակոււմ է գրեթէ նոյնութեամբ և գրեթէ նոյնութեամբ էլ XX-րդ դարի դռները բաղխում: Միշտ բոլորն են զինւել նոյն թափով ու գրեթէ միշտ էլ նոյն տոկոսական յարաբերութիւնն է մնացել պետութիւնների մէջ միլիտարիզմին յատկացրած բիւջէական մասերի

նկատմամբ: Ով մի անգամ արդէն շատ է նւիրաբերել այդ բազմազգիւսանի հիդրային, նա և՛ ձգտել է այդ շատը ուրիշների նկատմամբ անխախտ պահել ինչ գնով ուզում է լինի: «Միլիտարիզմի աճեցման ընդհանուր նշանակութիւնը գնահատելիս, — գրում է անգամ Ն. Կարէկի պէս պատմաբանը, որը, ասենք ի միջի այլոց, շատ է տրամադիր միլիտարիստական ցաւով տառապողների մէջ առաջին տեղը «գիտականօրէն» վերապահել Գերմանիային, իսկ յետոյ արդէն դատի կանչել ուրիշներին, — հարկաւոր է հաշւի առնել և այն, որ այդ աճեցումը կատարել է մօտաւորապէս գրեթէ նոյնանման չափերով բոլորովին տարբեր կուլտուրական մակարդակի ու տնտեսական զարգացման տէր երկրներում: Դրանով միլիտարիզմի զարգացումը ցայտուն կերպով զանազանում է արդիւնաբերական ոյժերի էությունից, որը կատարել բոլորովին ոչ նոյն թափով ու նոյն չափերով տարբեր կուլտուրական ու տնտեսական յառաջադիմութեան կեթակայ երկրներում»¹⁾: Այստեղ միայն փաստն է ընդգծւած, որից անկարող է եղել խուսափել և նա ինքը պ. Կարէկը: Իսկ հետևեալ տողերը գալիս են պերճախօս կերպով ապացուցելու, որ մեր պնդումները լոկ խօսքեր չեն, այլ ինքը կեանքն է, սոսկ մերկ իրականութիւնը: «Լյուդ Զորջը, — գրում է Սուխանովը, — ուղիղ մի տարի պատերազմից առաջ յայտարարեց պարլամենտում, որ զարմանալի իրողութիւն

¹⁾ Карфевъ, Н.— „Ист. Зап. Евр.“, т. VI ч. I, стр. 126—127.

է այն, որ 1913 թւին Անգլիան ծախսել է իւր պատերազմական նաւատորմիղի վրայ աւելի, քան ծախսել են իրենց նաւատորմիղների վրայ 1886 թւին բոլոր պետութիւնները միասին վերցրած, հաշւած դրոցա հետ և՛ իրեն Անգլիային»¹⁾: Բայց չէ՞ որ մօռանալու չէ, որ Անգլիան 1913 թւին այն երկիրն էր, որտեղ «պարտադիր զինւորական ծառայութիւն» էր բացակայում...

Պարզ է: Ոյժն է իրաւունքը և իրաւունքը՝ ոյժ—այս ֆորմուլայի ծնունդն է սա, իսկ այս նշանաբանին անդաւաճան աշակեցտել են այսօրւայ թէ՛ «հրեշտակն» ու թէ՛ «սատանան»:

Բայց անկասկած է և մի ուրիշ հանգամանք: «Կուրի էլեմենտները ժամանակակից պատերազմի մէջ՝ է մասնակցող ազգութիւնների բարոյական ու մտաւոր միջոցների կատարեալ ամբողջութիւնը: Ամբողջ հզօրութիւնը ժամանակակից ցիւրիլ-գացիայի, բոլոր տեխնիքական կատարելագործութիւնները, զգացողութիւնները, բնաւորութիւնները, խելքը, կամքը և բարդ հագեթանական ապրումները—այստեղ հանդէս են գալիս որպէս անհրաժեշտ գործօններ»: Թւում է մեզ, թէ իրաւացի է միանգամայն Ա. Մորսկոյը, միլիտարիզմի ոգին հարազատած ու ճշտօրէն ըմբռնած հեղինակը, երբ նա վերջինիս շրջանակները մեր դարում այդ չափով լայնացնում է արդէն և հոռու մնում

²⁾ Сенъ Н. Суцшанով «Россія и ея союзники», «Лѣтопись». 1916, № 5.

¹⁾ Морской, Военная мощь Россіи. Петроградъ, 1915, стр. 139.

բանալ աղիւսակներից, անգոր ու անոյժ սովորական թւերից: Իսկ այդ մտքով, այդքան լայն իմաստով ըմբռնած դէպքում, իրօք որ Գերմանիան մի զարհուրելի, աննախընթաց ու անօրինակ երկիր է միլիտարիզմի: Եւրոպական դեմոկրատիան ոչ մի «կազարմայից» այնքան վախ չունեցաւ, որքան գերմանականն է, ոչ մի «կազարմա» այնքան ծանր ու խեղդիչ կերպով չնստեց եւրոպական կուլտուրայի, դեմոկրատիայի երազանքների վրայ, որքան յաջող ու մռայլ ձևով այդ դիրք կատարեց նոյն Գերմանիան:

Ժողովուրդները մտքով կեանքն է ի մի օգակած մեր դարում, — գեղջուկի արօրից մինչև օրէնստուի գրիչը, բանւորի մուրճից մինչև նկարչի վրձինը, — տարբեր կարևորութեան, բայց միանգամայն անհրաժեշտ աստիճաններից մի անագին սանդուխք է պետական ողջ շինութիւնը, որի վրայից հրթիռներ թռչում են և անվտանգ, երբ բոլոր աստիճանները կան՝ ամենը իւր տեղում, խնամքով պահւած:

Կապիտալիստական կարգերի հարազատ արգասիք մեր օրերի միլիտարիզմը նման բարդ պահանջներ ունի իւր ոյժի նկատմամբ, ու ով աւելի յաջող կարապետ է այդ ձևի հասարակակարգի, նա էլ — աւելի վտանգաւոր ոյժ է, աւելի յղկւած ներկայացուցիչ միլիտարիզմի:

Իսկ Գերմանիան գերազանցօրէն այդպիսին է անկասկած:

Նրա տարած նոր յաղթանակները, նրա գրւած գերման սօցիալ-դեմոկրատ Հայնէան նոր

«տարածութիւնն ու անապահովութիւնը» չէին կարող տարակուսանքի առարկայ չը լինել դեմոկրատիայի ու աշխատանքի մեծ սկզբունքների առաքեալների համար:

Նոր յաղթանակները նոր խթանն էին միլիտարիզմի: Ու եթէ անխուսափելի էր այսօրւայ բաղխումը ժողովուրդների, ապա այդ դէպքում թող որ ջախջախւի նա՛ ով աւելի է ուժեղ, աւելի — վտանգաւոր:

Այդպիսիներից էր, ասացինք արդէն, կղածների մէջ առաջին հերթին Գերմանիան ու ընդդէմ Գերմանիայի էլ ողջագուրեցին մեր երկրի ռամկավար մտաւորականութեան տարբեր թւերը:

Անկարելի կը լինէր երկու խօսք չասել և մանր ազգութիւնների ազատագրման խնդրի անթիւ:

Ճիշտ է միանգամայն „Русск. Вѣд.“ շնորհալի աշխատակից Ժաբոտինսկին, երբ նման հարցերը ներկայ պատերազմում համարում է լոկ — „шумиха, чепуха, труха“ (աղմուկ, անհեթեթութիւն, անպէտքութիւն): Բայց քանի նա կայ ասպարիզում, մենք անկարող ենք նրա մօտից լուծութեամբ անցնել:

Ի դէպ խնդրի սահմանները մի քիչ որոշենք:

«Գիտականօրէն» իրաւացի է պատմաբան Ն. Կարէկը, երբ «արեւելեան հարց» ասելով՝ հասկանում է միմիայն սլաւոն ժողովուրդների ազատագրութեան հարցը, աւելի որոշ՝ նոցա, որոնք տեղաւորւած են տաճկական պետութեան եւրոպական ցամաքի վրայ՝ յոյներ, ռումիներ և, իհարկէ, սլաւոններ: Նա ինքն այդ հարցի պատ-

մութիւնը տալիս, լուծւմ է մեր մասին: Իսկ Պետ-
յոզրադի բարձրագոյն դպրոցներից մէկում,
XIX-րորդ դարի «յեղափոխութիւնների պատմու-
թիւնը» դասաւանդելիս, խօսելով այդ նոյն հարցի
մասին, կրկին լուծւմ է մեր նկատմամբ ու մեր մի
նկատողութեան՝ թէ նա ինչո՞ւ է այդպէս վար-
ւում, պատասխանում է, որ՝ ինքը պատմաբան է,
իսկ, ըստ իւր կարծիքի, այս հարցի պատմութիւ-
թիւնը ստեղծողներից չենք մենք: Անգամ խօսե-
լով Ս. Ստեֆանօսի և Բերլինի վեհաժողովի ար-
դիւնքների մասին, նա բողոքովին լուսեթամբ է
անցնում 61-րորդ յօդւածի մօտից, իսկ 16-ի
նկատմամբ թուցիկ նկատում է, առանց յիշատա-
կելու յօդւածը, որ «բարենորոգութիւններ ի նկա-
տի անւեցան և հայերի համար»¹⁾:

Մենք պատմաբան ն. Կարէկի կարծիքը բե-
րինք, որպէս սոսկ պատմաբանի. մենք, իհարկէ,
նրան չը շփոթեցինք ուսւ մտաւորականութեան
ձախ թիի ներկայացուցիչների հետ, որոնց մա-
սին է միայն մեր խօսքը: Բայց յիշատակած տո-
ղերի հեղինակի պէս է մտածել և այդ թեւ: Պարզ

1) Տես—Карѣевъ, Н. „Ист. Зап. Европы“ հատ.
V-ի գլ. III, VII, XVII, XXVI և հատ. VI մ. I-ի գլ. VI և
VII. աւելի համառօտ նոյն հեղինակի՝ „Общ. К. Ист. Зап.
Евр.“ եր. 124, 497—498. Ընթերցողն այս աշխատութիւն-
ներում մի երկու անգամ կը հանդիպի, օր., նման դարձ-
ւածների, — «Ռուսաստանը կարողացաւ ստանալ զանազան
խոստումներ յօգուտ քրիստոնիսաների, որոնք մնացել էին
նրա (Թիբրեյայի—Դ-ն.) անմիջական հպատակութեան տակ»
և այլն... Մենք այս ու նման տողերի վրայ կանգ չառանք,
որովհետեւ նոքա անմիջական աղերս չունին մեզ հետ:

է. մենք կարող ենք մի երկու հատ ու կտոր վկա-
յութիւններ բերել նոցա գործերից, բայց այդ՝
խնդրի էութիւնն անկարող պիտի լինի փոխել:

Անժխտելի փաստ է այն մերկ ճշմարտու-
թիւնը, որ ուսւ մտաւորականութեան¹⁾ «արե-
ւելեան հարցի» նկատմամբ ունեցած հասկացո-
ղութեան մէջ մենք գրեթէ տեղ չենք ունեցել:

Բայց չէ՞ որ այսօր մարդկանց ու հասկա-
ցողութիւնների հիմնովին յեղաշրջման օրերն ենք
ապրում. պահ մի ընդունենք, որ փոխել են
մարդիկ և՛ մեր դատի նկատմամբ:

«Ազատարար միասիան, — նկատում է իւր
յօդւածում Ա. Կ. Զիւլիխգեանը, — ինչպէս իւրա-
տեսակի բաղակական a priori, ծնւել է պատե-
րազմի հետ միասին»²⁾:

Ազատարար միասիան դարձաւ այն մոմեն-
տը պատերազմի, որով հպարտանում է ողջ զի-
տակից դիմոկրատիկ Ռուսաստանը: Այդ առաքե-
լութիւնն ունի երեք օրհէտ: Սերբիան հարա-
ւում, Լեհաստանը արևմուտքում և Հայաստանը
արևելքում: Սերբիան պիտի ազատագրել Աս-
տրօ-Ռուսգարիայի նւաճողական ոտնձգութիւննե-
րից, Լեհաստանը — աւստրօ-գերմանական ճնշու-
մից (засилье), Հայաստանը — սպանիչ տաճկական
լծից: Վերջին երկուսին հարկաւոր է նոյնպէս
վերագրաճնիկ ազգային ինքնորոշման իրաւունքը³⁾:

1) Այդպէս չի մտածել, իհարկէ, եւրոպական ուս-
կավար մտաւորականութիւնը:

2) Ընդգծումը մերն է: Դ-ն.

3) „Исторія нашего времени“, подъ ред. проф. М.

«Պատասխանատու օպարտիցիայի» «պատասխանատու» իդիոլոգի կարծիքը մենք դիտմամբ բերինք, չնայած, որ մեր խնդրի առարկայ մտաւորականութեան շարքերին նա չի պատկանում, բերինք՝ որովհետեւ բացորոշ այդտեղ մեր մասին էլ է խօսուում: Մենք այս պատճառի նշանակութիւնը ժխտելու տրամադրութիւնը չունինք, բայց և կը ցանկանայինք, որ արժէքներն իրենց սահմանների մէջ մնային: Անկասկած է, որ այս կէտում մենք չափազանցեցնում ենք մեր սեփական հասկացողութիւններն իրերի մասին:

Ճիշտ է, որ մասնաւորապէս Բալկանեան սլաւոն ժողովուրդների կնճոռոտ դատը մօտ է եղել ուսւս ուսմկավար ինտելիգենցիայի ստւար շարքերին. ճիշտ է, որ այդ ցաւոտ խնդիրն իրեն է համարել և՛ անարխիստ Բալկոնինը, և՛ անհամեմատ չափաւոր Հերցէնը, և՛ ուսւս մտքի պատկառելի կերտողներից՝ Ն. Կ. Միխայլովսկին: Հերցէնը Հերցէնին խրատ է կարգացել լեհական հարցի աթիւ, Միխայլովսկին ուսւս-տաճկական պատերազմի նախօրեակին, 1876-թւին, պատգամել է իւր յետնորդներին, որ «ուսւս ձեռքերով թող ուսւսում է տապալել տաճկական տիրապետութիւնը, թէկուզ և արբեցած լրբենու (пьяной сволочи) — արմատական լուծումը սլաւոնական հարցի կը մնայ միժ գործ»¹⁾, ու անգամ Բալկոնինը դեւ

М. Ковалевского и К. А. Тимирязева, вып. тридцать первый, Էր. 71.

2) Михайловский, Н. К. Собр. соч. Изд. „Р. Б.“ 1896 г. т. III—852. Քաղ. „Народная Мысль“, № 1, 1915, Էր. 51.

1848 թւին Պրագայում՝ Պալացկու նախագահութեամբ կայացած սլաւոնական համագումարի երանդուն անդամներից մէկն է եղել:

Բայց նոյն չափ սխալ կը լինէր և այն ենթադրութիւնը, որ, իբր թէ, ուսւս ուսմկավար ինտելիգենցիան «արեւելեան հարցով», ընդհանրապէս ճնշած ազգութիւնների ազատագրման խընդրով, ուժեղ ապրել է հրբէ: Մենք վերը շիշտեցինք, որ այդ մտաւորականութիւնն իւր հասարակական դաւանանքով կոսմոպոլիտ է եղել միշտ, ինչպէս կոսմոպոլիտ է նշանաւոր չափով և այսօր: Նա թէ իւր առօրեայ գործը գարրնելիս ու թէ ապագայի լաւ օրերը կերտելիս մոռացութեան է տւել այդ խնդիրն ու իւր մտահոգութիւնների շրջաններից դուրս համարել: Այսօր էլ, fuori i tedeschi — «կորչեն գերմանացիք» — հին իտալական լոզունգի տիրապետութեան օրերին, «կեցցեն ազգութիւնները» — ուսւս մտաւորականութեան կողմից նոյն ուժգնութեամբ չէ հնչուում ամենեւին: Եւ, վերջապէս, բաւական է յիշատակուսւս և այն հանգամանքի, որ այսօր «պատերազմական» ստւար գրականութեան մէջ անգամ՝ ուսւս ուսմկավար ինտելիգենցիան միայն տողեր ուսւս նւիրած այդ խնդրին, — և ոչ աւելին:

Պատճառներից է և՛ մանր ազգութիւնների ազատագրական տենչերը պատերազմի «ընձեւման» պարզարանման տեսակէտից, բայց նա անկասկած աննշան ու ոչ հրամայական գործօններից է, և, ընդգծելու է, ոչ ըրլոր ազգութիւնների դատն է հաւատար յարգի այդ խաւի համար:

Մի վերջին կէտի մասին էլ եթէ մենք մի երկու խօսք ասենք, դրանով գրեթէ սպառած կը լինենք այն պատճառների ցանկը, որը ցուցադրւում է ոուս մտաւորականութեան կողմից կատարւած ուխտադրժութիւնն արդարացնելու դիտաւորութեամբ: Այդ կէտը գերակշռողն է մնացածների նկատմամբ ու գրեթէ ամենքն էլ առաջնութիւնը նրան են տալիս: Վերջապէս այս կէտն է, որ պատճառ հանդիսացաւ ձախ խմբակների նոր ու տարբեր ճիւղաւորման, իսկ առաջին հերթին — «պարտադրականութեան» առաջ գալուն:

Բայց թիւրիմացութիւններից խուսափած լինելու համար՝ կանխօրէն երկխօսքով մի անհրաժեշտ բացատրութիւն: Այն, ինչի մասին մենք քիչ վարը պիտի մի քանի տող գրի առնենք, գրեթէ նոյնն է, ինչ արդէն ասել է: Բայց այդ «ընձեռնորդ» է ոչ պատճառների, այլ լսիկ հետեւանքների, խնդիրը դրում է այդ դէպքում պայմանական ձևով ոչ ներկայի, այլ սոսկ ապագայի նկատմամբ: Բանը նրանումն է, որ «ընձեռնորդների» բանակն իւր ներսում բաժանւած է տարբեր հատւածների ու այն էլ՝ ծանրակշիւ տարածաշրջանութիւնների առթիւ: Բոլորն են համաձայն այն կէտում, — որ պիտի դիմագրաւել միլիտարիզմին, պիտի մեղմել գերման ազդեցութիւնը մեր հայրենիքի վրայ, պիտի ընդառաջել մանր ժողովուրդների արդար դատին: Բայց նոքա հաշտ չեն այն հարցում, — թէ կուից յետոյ ի՞նչ պիտի լինի սեփական երկրի հետ: Ու այստեղից է, որ սկսւում է այսօրւայ տեսակէտների ժխորն, ընդհանրապէս,

ու այստեղից է՝ որ սկիզբն է առնում, մասնաւորապէս, և «ընձեռնորդների» երկու ճիւղաւորումների շեշտակի բաժանումը: Վերջիններիս մի հատւածն ընդունում է պատերազմն առանց որևէ պայմանի, բաւ համարելով իրեն համար և հիմնական պատճառների ներկայութիւնն ու նոցա հրահանգիչ լինելը: «Եթէ դաշնակիցների յաղթանակը գերմանացիների վրայ, — գրում է Բուրցեվը, մէկը մտաւորականութեան այդ մասի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից, — հնարաւոր է միմիայն ոուս ազատագրական շարժման ջախջախման գընով, — փոյթ չէ, թող լինի այդպէս: Զախջախումը ոուս ազատագրական շարժման, եթէ միայն այդ տեղի պիտի ունենայ, դաշնակիցների յաղթութեան դէպքում, չի կարող չը լինել ժամանակաւոր, ու նրա վտանգը չի կարող և ոչ մի դէպքում համեմատել գերմանիզմի, ասել է թէ — «վլլնելմիզմի» տիրապետութեան վտանգի հետ»¹⁾:

Իսկ «ընձեռնորդների» բանակի միւս թևն, ընդհակառակը, այն խորը հաւատն ունի, որ ղաշնակիցների յաղթումը անհրաժեշտօրէն ընդհանրապէս դեմոկրատիայի լաւ օրերի ուղին է հարթւում, իսկ Ռուսաստանի — ողջ հասարակական կառուցւածքի վերածննդի կոչը տրւում: Այստեղ մտնում են՝ թէ տնտեսական, թէ սոցիալ-քաղաքական ու թէ մտաւոր-կուլտուրական գործունեւրն,

1) Տես այս տեսակէտից «աննկկիտիստ» Բուրցեվի ուշագրաւ յօդւածը — 196 №-ում «Рѣчь»-ի 1916 թ. «Не самооборона, а война до конца».

առանց, իհարկէ, հաւասար կշիռ ու նշանակութիւն ունենալու:

Առաջին կէտի, տնտեսական յառաջադիմութեան ու ազատագրման նկատմամբ իւր բարդ հետեանքներով՝ դեռ տեսակէտների խախուտ դրութիւնն է տիրապետում, դեռ հերքած չեն մի շարք լուրջ մտածողների լուրջ առարկութիւնները: Այս խնդրի շուրջն այսօր էլ կրթոտ վէճ է շարունակուում ուսմկավար մտքի տարբեր ճիւղաւորումների մէջ ու դեռ վաղն էլ, այդ անկասկած է միանգամայն, նա պիտի հանդիսանայ որպէս տարածայնութիւնների ամենաէական փիլիսոփայական քարերից» մէկը: Գոյղշտէյնեան տընտեսական ժուպիւնիւրն այսօր ընդունուում են շատերի կողմից ոչ որպէս զրադեցուցիչ զւարճախօսութիւններ, այլ որպէս իրերի հիւանդագին դրութիւնը ցայտուն ու ճշտօրէն կերպով պատկերացնող մերկացումներ, որոնց ապաքինման նկատմամբ կատարած յապաղումը կարող է ճակատագրական լինել ամբողջ երկրի ապագայի համար:

Մոսկւայի աղմկող պրոֆեսսոր Գոյղշտէյնը՝ ուսուգերմանական տնտեսական փոխ-յարաբերութիւնների խնդիրն իւր մի շարք աշխատութիւններում ուսումնասիրութեան նիւթ առնելով, գըտնում է՝ որ վայել չէ մեծ պետութեան Գերմանիայի գաղութը լինել, իսկ ընծեոողներից» յայտնի Պ. Մասլովը՝ գերմանական մաքսային քաղաքանութեան շուրջը տեղի ունեցած տեսակէտների տարբերութեան առթիւ կծու նկատում է Սուխանովին, որ «ուրեմն սոս այժմ՝ զիւղացիները կու-

րող են եւ քաղցած մնալ»¹⁾: Ինչպէս տեսնում էք՝ վէճը շատ է հետաքրքիր ու խնդիրը շատ բարդ, մանաւանդ, եթէ, ըստ մեր վատ սովորութեան, մոռացութեան չ'տանք և հակառակորդների լուրջ առարկութիւններն այն առթիւ, — որ Գերմանիայի տնտեսական քաղաքականութեան շնորհիւ մեր աշխատատեղը (գիւղացի թէ բանուր, այդ միւնոյն է) չէ թէ քաղցած, այլ, ընդհակառակը, համաժատաբար կուշտ է մնում, եթէ մենք միայն որոշենք պահ մի խիզախանալ և «կուշտ» խօսքն ընդհանրապէս առանց վերապահումների մեր երկրի աշխատատեղի նկատմամբ ևս գործ ածել: Դժբախտաբար մենք հնարաւորութիւն չունինք գէթ հարեանցիօրէն մօտենալու այս խնդրին, որովհետև անգամ թուուցիկ նկատողութիւնը կը խլէր մեզ նից առ նւազն մի քանի տասնեակ հրեա, որից մենք կատարելապէս զուրկ ենք այսօր: Ասենք միայն այսքանը, որ Գոյղշտէյն — Մասլովեան (մէկ-մէկ ընեռներն էլ են միանում...) բացականչութիւններն անոյժ են եղել մինչ այսօր հերքել գիտականօրէն հաստատուած այն հիմնական ճշմարտութիւնը, որ՝ անգլիական, ֆրանսիական ու ընլգիական «կապիտալը» մեր հայրենիքին սուելի է ձեռնտու, քան գերմանական «ֆաբրիկատը»: որ մեր աշխատատեղը չէ՝ թէ շահում, այլ տուժում է տնտեսապէս, շնորհիւ Գերմանիայի տնտեսական քաղաքականութեան»²⁾: Այս, ի միջի

1) П. Масловъ. Война и демократія. Москва, 1916, 3-անօթ. էր. 11.

2) Յատկապէս այս տեսակէտի հիմնաւորման առթիւ

այլոց: Դառնանք «ընձեռողներին»:

Վերջիններին անտեսական վերածննդի ընդհանուր պոստուլատները հետևեալներն են:

Կապիտալիստական տնտեսութիւնը, նախ՝ չէ թէ միայն բացասական, այլ և խոշոր դրական երևոյթ է, անխուսափելի ու անհրաժեշտ փուլն է տնտեսական յաջող ու ոչ հիւանդոտ զարգացման, որովհետև, երկրորդ՝ միայն նրա լիակատար տիրապետութեան օրօք երկրի առաջ բացում է նախադուր «մարդու և քաղաքացու իրաւունքների յայտագրի», իսկ այդ, երրորդ՝ անկարող պիտ լինի իրականանալ մինչ այն, քանի դեռ Ռուսաստանը, իրօք, տնտեսական գաղութն է Գերմանիայի այդ խօսքի ամենալայն իմաստով:

Կարևորն այն չէ, որ այսօր ուղղակի տուժողն առևտրա-տնտեսական փոխ-յարաբերութիւնների ասպարիզում արդիւնաբերողն է ու հողատէր-արտահանողը, այլ նա՝ որ անուղղակի տուժողն ամբողջ երկիրն է, երկրի ողջ տնտեսութիւնը, նրա բոլոր խաւերը, իսկ առաջին հերթին ու վերջին հաշուով, եթէ կուզէք, նրա աշխատաւորական-բանւորական հսկայ բանակը:

Ենթադրոււմ է, որ Գերմանիայի յաղթանակած

տես.—պրոֆ. П. Лященко-ի լուրջ ուսումնասիրութիւնը «Очерки агр. эвол. Россіи», նոյն հեղինակի նոր սովիդ աշխատանքը—«Зерн. хоз. и хлѣб. отн. Р. и Г. въ связи съ там. обл.» և «Современ. Миръ»-ի № 3-ում Մ. Զագորսկու այս գրքի սոթիւ դետեղած քննադատականը: Տես նաև Ն. Սուխանովի հետաքրքիր գրքոյկները.—«Наши лѣв. группы и война» և «Почему мы воюемъ». Հետաքրքրական են և «Лѣтопись» ամսագրի №№-ները:

դէպքում «գաղութային շղթաներն» աւելի պիտի սեղմեն, իսկ պարուած դէպքում, ընդհակառակը, Ռուսաստանը հնաւորութիւն պիտի ընձեռի շօշափելի շտկումն մտցնելու իւր տնտեսական ազատագրման խնդրի մէջ¹⁾:

Երկրորդ կէտի (սոցիալ-քաղաքական) նկատմամբ կարծիքների միօրինակութիւնը թէ աւելի է պահպանուած ու թէ աւելի շեշտուած:

Ազէքսանդրեան (I) պատերազմներից յետոյ դեկաբրիստների ծնունդն ու մի շարք լիբերալ «խոստումները», Ղրիմի պատերազմից յետոյ մի ամբողջ շրջան «մեծ սեֆորմների», ուսու-ճապոնական աւանտիւրայից յետոյ հոկտեմբերեան... 17-ը... Բայց պատմութեան մէջ այդպէս է եղել գրեթէ միշտ ու գրեթէ ամենուրեք: Միայն XX-րորդ դարի շէմքին աշխարհին ու մարդկութեան նոր խօսք չասած Ասիայի նոմադն յանկարծ եկաւ. կարծես պատգամներից ամենավեհն աւետելու, դարերի ու

1) Ընդհանրապէս այս կէտի շուրջն այնպիսի սոււար գրականութիւն գոյութիւն ունի, որ կատարելապէս անհնար է որևէ աղբիւր մատնանշել: Այս խնդրը լուրջ ու հարուստ ուսումնասիրութիւնների նիւթ են դարձրել մանաւանդ բուրժուազական բանակի տնտեսագէտներն ու հրապարակախօսները: «Ընձեռողների» արտագրութիւններից մենք առաջին հերթին կարող ենք մատնանշել.—П. Масловъ-ի գրքոյկները—«Экономическія причины міровой войны» և «Война и демократія», Г. Плехановъ-ի «О войнѣ» գրքոյկն և М. Вернацкий-ի «Экономическія причины міровой войны» յօդածը, գետեղած «Ист. наш. вр.» քանիցս յեշտակած №-ում: Իսկ գլխաւորապէս—«Совр. Миръ» և «Русскія зап.» ամսագրերն ու «Народная мысль»-ի խմբագրութեամբ լոյս տեսած պարբերականները:

սերունդների երազներից ամենափայլունն իրականացնելու, — հնից դէպ նորը տանող ճանապարհն անարիւն հարթելու:

Տաճկական 1908 թւի յուլիսեան աներկիւնք յեղափոխութեան առթիւ էր այդ, «վիխիստների» ծափ ու ծիծաղի երջանիկ օրերին: Բայց... յոխորտ կշտամբանքն ու անհիմն խիստը հնի հասցէին ու նորի առթիւ երկար չը տեհց, ապրիլեան 1909-ի — ու որպիսի ծաղր, մինչ «վիխեստների» յայտնի ժողովածուի երկրորդ հրատարակութիւնը — ձախող ու արիւնոտ օրերն եկան ասելու, որ դեռ հինը շատ է նոր, դեռ վաղ է, շատ վաղ, պատմութիւնն առանց կարմիր գոյնի կերտելու:

Ռուս ռամկավար մտաւորականութիւնը հաւատ ունէր, որ յատուկ որպէս պատերազմի հետեւանք երկիրը պիտի անէր որոշ քայլ դէպ յառաջ ու երբէք դէպի յետ:

Նա ընդունում էր նաև, որ նման օրերին կարող կը լինի ու պարտական է ասպարէզ կանչել երկրի գործօն ոյժերին, նրանց նոր ձև ու նոր գոյն տալ մօտիկ լաւ ապագայի համար¹⁾:

Եւ, վերջապէս, երրորդ կէտի (մտաւոր-կուլտուրական) նշանակութիւնն այնքան ուժեղ կերպով չի ընդգծւած, որքան զգացւած է գրեթէ բո-

1) Տէս երկրորդ կէտի առթիւ ցոյց տւած աղբիւրներն ու Կրպպոսկինի (Բուրցեվի երկխօսքով) գրքոյքն «О войнѣ» խորագրով: Ուշադրութեան արժանի են և ЭНЗИСЬ-ի ու А. Майский-ի վերը յիշատակած աշխատութիւնները: Տէս նաև — Պիլխանովի «Дневникъ социаль-демократа» № 1, մարքսիստների «Самозащита» ժողովածուն և «Рѣчь»-ի № 196-ում Բուրցեվի և Կրպպոսկինի յօդւածները:

լորի էլ կողմից, բայց, թերևս, որոշ անյարմարութիւնների՝ գիտական ու գրական ամբիցիայի տեսակէտից խոհեմաբար նրա հիմնովին լուսարանութիւնը վերապահւած է ապագային:

Մենք այս կարևոր կէտերի նկատմամբ լուծութիւն պահպանեցինք՝ մասամբ անկախ մեր կամքից, մասամբ էլ մեր բարի ցանկութեամբ: Սօսած դէպքում մենք բոլորը չպիտի ասէինք, ինչպէս և իրենք պաշտպանողները չեն ասում, իսկ այն ինչ պիտք է ու կարող ենք ասել՝ թէ շատ է ասել ու թէ ամբողջ երեսներ կարող է խլել մեզնից, եթէ որոշենք գէթ թուցիկ կերպով անդրադառնալ գոյութիւն ունեցող թւերին ու կարծիքներին: Մենք այսօր այդ գուրս ենք համարում մեր նպատակից:

Ահա այն պատճառները, որոնց առաջ քիչ վերը խոստացանք վերջակէտ դնել: Բայց մի նկատառումով միայն: Մենք տւինք գրեթէ լրիւ ցանկն այն բոլորի, ինչ ռուս մտքի աշխատաւորական ձախ թէն է ասել՝ պարզ ու բացձակատ: Չմոռացանք անշուշտ, որ չսուած խօսք կայ, որն ասածից աւելի է հատու, չարձանագրւած պատճառ կայ, որը փաստագրւածից աւելի է ուժեղ:

Անկասկած է, որ այսօրւայ գաղափարական հանգոյցն աւելի է բարդ, քան մինք այդ տւինք:

Սկզբից շեշտեցինք, որ մարդկային գիտական միտքը մինչ այսօր էլ անոյժ է միանգամայն շատ ու շատ առաջնակարգ հասարակական ու անհատական կնճիռների հանդէպ: Դեռ այսօր էլ նա ամենալաւ դէպքում հիպոթեզների աշխար-

խարհում է ապրում ու այդ աշխարհից միայն իւր ասելիքն ասում: Միթէ պարզ չէ, որ այսօր, եթէ հասարակագիտութեան մի շարք գիրքերը լինէին քիչ ամուր ու պինդ՝ այդ դէպքում աւելի վստահօրէն կարելի կը լինէր պատմական պրպտումներըն անել ու քիչ ուղիղ եզրակացութիւնների յանգել: Սոցիալական հոգեբանութիւնն ու սոցիալական տրամաբանութիւնը մասնաւորապէս որքան խոշոր ու անգնահատելի ծառայութիւն կը մատուցանէին դեռ մթութեան ճիրաններում դեգերող մարդկային որոնող մտքին, եթէ միայն գէթ քիչ-շատ լուրջ փորձեր արեած լինէին այդ ուղութեամբ ևս, եթէ այսօր ասպարիզում տիրապետող մի շարք հասարակագէտների թոյլ ու վարանոտ քայլերը չը լինէին:

Ահա, օր., ձեզ պատճառներից մէկն ևս, բացայայտ չարձանագրած դեռ սուս մտաւորականութեան կողմից, բայց գերագանցօրէն ուժեղ ու մղիչ, —ինքնագոյութեան ընտրող:

Չէ թէ «оборона»-ի անհրաժեշտութիւնը, ոչ այն պաշտպանութիւնը հայրենիքին, որի անունից խօսում են այսօր աջ ու ահեակ, այլ մերկ բնագրը, սոսկ ապրելու ու յարատեւելու անյազուրկ տենչը, սերունդների դարերից ժառանգած այդ առեղծաւծային գանձը:

Նա խօսել է թէ ժողովուրդների կեանքում, — թող թէ այդ ժողովուրդը լինի հաշտ համայնակենցաղի կարօտ ոռւսը, ու թէ անհատի, — թող թէ այդ անհատն է «չարին բռնութեամբ չը դիմադրող» Լև Տոլստոյը: Խօսել է միշտ՝ երբ գոյու-

թեան վտանգն է ասպարէզ եկել, խօսել է այն ժամանակ՝ երբ ապրելու ցանկութիւնն է ի յայտ բերել:

Ռուս ժողովրդի պատմութեան մէջ այս բնագրն — անսանձ ու անզուսպ — երկու անգամ է խօսել, երբ, իրօք, նրա կեանքը վտանդի է եղել ենթակայ, — բախտորոշող 1812 թւին ու այսօր:

«Ժողովրդական հոգին», այդ անտարրափակ եթերներում վարանող դեռ a priori էութիւնը, — միշտ զգայուն ու միշտ արթուն, — կարծէք նախապում է՝ թէ երբ կարիքը կայ խօսելու, երբ վտանգն է իրական:

Նա լուց շատ թւականների ու շատ բաղխումների ժամանակ ու խօսեց այսօր, երբ, իրաւ, առժամանակ լռելն երկարատեւ ու երկունքալից լուծեամբ կարող էր վերջանալ:

Ազգովին յարատեւելու անգիտակ ցանկութիւնն ու նրա իրականապէս վտանգւած լինելը չէին կարող պատերազմի «ընձեռման» պատճառ չ'հանդիսանալ ու հանդիսացան անխուսափելիօրէն:

Մի ուրիշ հանգամանք ևս՝ ոչ պակաս լուրջ, ոչ պակաս հրամայական:

Հայրենիքի գաղափարը, կուրօրէն սէրը դէպ հարազատ հողը:

Մենք սկզբից դիտմամբ այս կէտի առթիւ լուծիւն պահպանեցինք, որովհետեւ այդ արժէքն աւելի է թանգ, քան այսօր գնահատուած ձախ խմբակների գործերի մէջ. աւելի լայն, քան սահմանագծւած է նա: Ու որքան խրատական հէնց այն մերկ իրողութիւնը, որ սուս մտաւորականու-

Թեան տարբեր հատւածները հաշտ ու սերտ աւելի համարձակ ու որոշ „оборона“-ի գաղափարն առաջադրեցին, երբ իրենց հայրենիքը բացայայտ իրական սպառնալիքի տակ էր գտնուում: «Լսեցէք մեզ այս ճակատագրական ժամին, — ասում էին յայտնի «Կոչի» հեղինակները, — երբ, գրաւելով Ռուսաստանի արեւմտեան բերդերը, թշնամին բռնել է նրա հողի նշանաւոր մասն ու սպառնում է Կիևին, Պետերբուրգին ու Մոսկւային, այսինքն՝ գլխաւոր կենտրոններին նրա հասարակական կեանքի» (ընդգծումը մերն է): Ու այս կոչի տակ իրենց ստորագրութիւններն էին դրել՝ Պլեխանով, Ակսել'րոդ, Բախ, Դէյչ ու Բունակով, Ալեկսենտ'եվ, Լիւբիմով, Վորոնով, Արզուևով և ուրիշները: Մի ամբողջ շքախումբ, մի պատկառելի գումարտակ ազնիւ ու ստեղծագործող մտքի: Բայց համոզւած լինելու չափ թւում է մեզ, որ վերջակէտը կոչի մէջ «Մոսկւայի» մօտ պիտի լինէր դրւած ու ոչ քիչ յետոյ, երբ, կարծէք, այդ քաղաքներն ուժեղ պաշտպանութեան կարիքն են զգում, որպէս... երակն երկրի հասարակական կեանքի: Թւած բնակատեղերն աւելի են զրաւիչ, որպէս սիրտը հայրենիքի, — այդ դուրս է կասկածից: Բայց միթէ գրաւիչ ու ձգող չեն և՛ «Ռուսաստանի արեւմտեան բերդերը», «նրա հողի նշանաւոր մասը», միթէ այս դէպքում ու հէնց միայն այս դէպքում այդ նոյն ստորագրութիւններով ու

1) Տես այս առթիւ պ. Պ. Միլիկովի ուշագրաւ յօդւածներն ևս „Рѣчь“-ի №№ 188 ու 194-ում «Непримиримые» վերտառութեամբ:

նման կոչով հանդէս չէին գայ Պլեխանովներն ու Վորոնովները, եթէ վտանգն իրական լինէր, միթէ նոքա նման պահուն ապաւինած լուրջ տարակուսանքներին ու կասկածներին վերջնական լուծումը հարցի կ'վերապահէին իրերի տարրերային ընթացքին: Պատմութեան իմաստն ու ազգերի երկունքալից թեակոխած դարերն են գալիս ծառանալու նման ենթադրութեան հնարաւորութեան դէմ: Հայրենիք է գիտակցած հարսզատ երկրի թէ կենտրոնն ու թէ ծայրը. հայրենիքը կարօտ է պաշտպանութեան միշտ և ամենուրեք, երբ, իրօք, նրա գլխին Դամոկրիան սուրն է կախւած, պատրաստ՝ պատեհ ժամին ըստ իւր բնահաճ ցանկութեան անդամահատելու նրան: Փորձեցէք խլիլ ոռւս ժողովրդի ձեռքից մի Վորոնիժ կամ Սոլովենսկ, մի Նովոգորոդ կամ Տուլա ու խօսք տւէք, որ հանգիստ կը թողնէք նրա հայրենիքի սիրտը, նա, համոզւած ենք մենք, կրկին նոյն վճռականութեամբ կը ծառանայ ձեր դէմ, որովհետեւ խօսողն ու հրահանգողը անգիտակ ու միշտ կենդանի սէրն է դէպ իւր հայրենի վրանն ու կտուրը: Այդպէս չեն մտածի «ղեկավարները»՝ այդ փոյթ չէ ամենին, նման դէպքերում ժողովրդական զանգւածներն են իրենց յետեից քարշ տալիս ուշացած «պենբարաներին», ինչպէս այդ տեղի է ունեցել մասամբ և այսօր: „Оборона“-ի դադափարը շատ է նեղ ու անխուսափելիօրէն յղի մի շարք աւել կամ պակաս կարեւոր թիւրիմացութիւններով: Որքան ուզում է թողէք „неграматикальный“ սուր ածականով որակի „Лѣтопись“-ի

երիտասարդ Старець-ին Գ. Պլեխանովը. որքան ուզում են թողէք Չիրիկովներն ու Իզզոնիները փետեն ու դատափետեն նրան՝ այդ միևնոյն է, խնդրի էութիւնը չի փոխուում դրանից: Անխոցելի պիտի մնայ «տարակուսող» Старець-ը մինչայն, քանի, իրօք, «оборона» կը հասկացւի և՛ այն՝ երբ դուք Սարիղամիշի մօտ էք և այն՝ երբ կանգնած էք Երզնկայի պարիսպների տակ. և այն՝ երբ Պրժեմըշից էք առաջ անցնում ու այն, երբ ձեզ արդէն դէպ Մոսկա են քշում: Մութ են, շատ մութ՝ «оборона», «հասարակական կեանքի գլխաւոր կենտրոններ», հայրենիք—ոչ Շչիգրինեան հեզնած «ուչաստկային» մտքով, որի անունից Վ. Չասուլիչն է խօսում «Самозащита»-ի մէջ, —նման գարձաւածներն անոյժ պիտ լինեն փրկել ձեզ փափուկ դրութիւնից ու գաղափարական սանկցիա տալ ձեր արածներին:

Մութն է եղել «հայրենիք» հասկացողութիւնը մինչ պատերազմը, մութն է նաև՝ պատերազմի ժամանակ. անորոշութեան քօղով է եղել ծածկւած նա և՛ երեկ, երբ իւր պաշտպանների շարքերում տեսել է մարտնչող գաղափարախօսութեան մի փոքրիկ մասը միայն, անորոշութեան քօղով ծածկւած է նա և՛ այսօր, երբ նրա լուռ կամ խօսուն երկրպագուներից են գրեթէ բոլորը: Բայց պատմութեան փորձութեան ժամերը միշտ եկել են մի բան բարձր ու պարզորոշ ասելու:

Կայ «հայրենիքի» գաղափարը, կայ որպէս հարազատ հողի, որպէս արևի տակ մի կտոր ցամաքի վրայ ապրելու սոսկական ազատ իրաւունք,

կայ ու որպէս այսօրին էլ կը յարատեի մինչ այն, քանի դեռ մարդկութիւնը կը մնայ բաժանւած տիրոջ ու տիրւողի, հզօրի ու թոյլի, անհայրենիքի ու հայրենիք ունեցող անարդարացի բանակների: Իսկ այսօր այդ բաժանումների սրբազորձած օրերից մէկն է գերազանցօրէն:

Ազատ ուսումնարդ ապրելու ցանկութիւնն իւր սեփական հողի վրայ շատ էր ուժեղ ու քաղցր, որպէսզի նա կարող լինէր պատերազմի «ընձեռման» պատճառ չ'հանդիսանալ ու հանդիսացաւ՝ առանց երկար տատանումների:

Մի նուրբ պարագայի մօտից ևս մենք անկարող պիտի լինենք լուռթեամբ անցնել, որովհետեւ, մեր խորը համոզմամբ, նա նոյնպէս իւր դերն է կատարել:

Այդ Փրանսիայի դաշնակցութիւնն էր, Փրանսիայի հետ լինելն ընդդէմ ուրիշի եւ ոչ ընդդէմ Փրանսիայի:

Մենք կը խնդրէինք մեզ չը յիշեցնել այն վատ դերը, որը նրա վարիչներն են կատարել Ռուսիայի նկատմամբ: Մենք չենք մոռանում ամենևին, որ «դաշնակցութեան» «ուսկեայ կամուրջը», 1888 թւից մեր երկիրը տեղափոխւած Ֆրանսիական միլիտարիզներն իրենց սև հետքերն ունին թողած ողու ժողովրդի ազատական պատմութեան վրայ: Մենք գիտենք նաև, որ այսօրւայ արհաւիրքն անգամ՝ մի խոշոր չափով նրա մեղքի շնորհիւ է փաթաթւած Ռուսիայի վզին. ինչպէս գիտենք և այն, —որ «շահը» սկզբունք չունի ոչ իւր տանը և ոչ դուրսը, և որ այդ «շահը» ստիպել է և՛

Ֆրանսիային ուրիշների նման Նեվայի ափերին լինել աւելի հաւատուրաց ու աւելի վանող¹⁾։ Գիտենք այդ ու նման շատ բան, բայց անկարող ենք չընդունել, որ Ֆրանսիայի թէ հմայքն էր մեծ ու թէ լաւ կողմերը շատ։

Դեռ անմշակ սոցիալական բարդ կնճիռներին է այն պարագան, թէ ինչո՞ւ Անգլիան՝ գրեթէ համայն տիեզերքի սահմանադրական կարգերի որրանը, մի սքանչելի ներդաշնակութեամբ վարից մինչև վեր գուրգուրած «օրինականութեան ոգու» երկրը, «մեծ ազատութիւնների խարտիայի» ու habeas corpus acta-ի հայրենիքն ու ազատ և ինքնօրէն գաղութների ծնողը չէր կարող, բացարձակօրէն չէր կարող այն թովչութիւնն ունենալ, ինչ կարող էր և ունէր իրօք ըմբոստ և խիզախ Պարիզն ընդվզումների սիրահար մտաւորականի համար։ Ռուս մտքի ռամկավար թևի նկատմամբ Անգլիան գրեթէ միշտ կրթող էր և ոչ ոգևորող։ Այստեղ, թերևս, անհետևանք չէ անցել Ծովերի Թագուհու անպարտելի ոյժը (չէ որ հզօրը թոյլ ձգողներից է թոյլի պաշտպանների հա-

1) Թէև շատ անշան, բայց որքան ընտրող գիծ։ Պետրոգրադի պոլ. ինստ. պրոֆեսորը Մ. Ի. Ֆրիդմանը իւր «Винная монополия» կապիտալ աշխատասիրութեան առաջին մասում նկատում է, թէ ինչպէս ֆինլանդիական սէյմը որոշել էր գինեվաճառումը վերացնել երկրում, բայց և ինչպէս Ֆրանսիան Պետրոգրադի միջոցով ստիպել էր խընդիրը վերաորոշման ենթարկել, որովհետև... Ֆինլանդիան գլխաւորաբար ֆրանսիական գինի է խմում։ Սէյմի որոշումը Ֆրանսիային պիտի զրկէր որքան յիշում ենք... մօտ երկու միլիոնից...»

մար)։ գուցէ դեր է կատարել և տրադիցիոն կասկածն երկու երկրների մէջ, և, վերջապէս, Պուգաչովեան ու Ստենկա Ռադինեան հոգեկան շաղախով մկրտած ոուս ինտելլիգենտի սրտին մօտ չէր կարող լինել այդ բարեմասնութիւններից գրեթէ զուրկ անգլիացին։ Ուրիշ էր Պարիզը, Դամբետտաների ու Դանտոնների, Ռոբեսպիերների ու Լամարտինների անհանգիստ հայրենիքը։ Չէ որ այստեղ ու սոքա են երկնել մարդկութեան ամենավե՛ն ու գրաւիչ պատգամները. չէ որ անգամ Մարքսն ու Էնգելսը դեռ 1848 թւի սոցիալական յեղափոխութեան ուխտի օրերին մարսիլեոզի նւագի տակ Պարիզի այգիներում են տնկել ազատութեան ծառերը. չէ որ այստեղ է առաջին անգամ օրհասական պաշարումի դժնդակ օրերին բարրիկադների բարձունքներից ֆրանսիական կոմունիստը «Կոմունային» իւր մոլեզին ներբողները ձօնել։

Նուրբ են, շատ նուրբ այս բոլորը, դեռ չապացուցւած ամենևին, բայց և անկասկած՝ որ նման նիւանսներն էլ եկել են իրենց լուծման մատուցելու մասսայական ուխտադրժութեան ժամին դարբնող «նոր» հաւատին։

Մենք վերջացրինք։

Ահա պատճառների այն երկներանդ փունջը, տարբեր ակունքներից ու տարբեր ժամանակներում գոյացած այն յորդ յորձանքը, որն եկաւ ստիպելու ոուս ինտելլիգենցիային հրաժեշտ տալ իւր հնօրեայ դիրքերին ու նետուել կուռղ կողմերից մէկի գիրկը՝ խորթ ու անհամբոյր։

Բայց ինչո՞ւ այդքան գլխակորոյս արագութեամբ կատարեց այդ բոլորը: Ինչո՞ւ սպասածից այդքան հապճեպ ու խելայից ձևով: Ըստ Վանդելվելի՞ղէի նկարագրութեան, Եւրոպայում իսկ մի օր անց Աւստրիայի—Սերբիային պատերազմ յայտարարելուց ու երեք օր առաջ Գերմանիայի—Ռուսաստանին՝ Բրիւսսելի միջազգային սոցիալիստական բիւրոյում նստել էին մի սեղանի շուրջ աւստրիական Ազլերի կողքին անգլիացի կիր-Հանդին, իսկ ռայխստագի սոցիալիստական Փրակցիայի նախագահ Հաագէն եղբայրաբար գրկել էր իւր ձեռքով Ժոսեֆի պարանոցը¹⁾: Տարբեր բովանդակութեան, բայց նման ձևի մի երևոյթ էլ տեղի ունեցաւ մեր հայրենիքում: Գործադուլային տենդը, որը սկսել էր ծայր տալ երկրում, յանկարծ մոգական գաւազանի մի հարւածով իւր գազարն առաւ ու մեր ս.-դ.-ներն իսկ սկսեցին Պիտրոգրադի փողոցներում իրենց գովքը կարգաւ այն բոլորի հասցէին, ինչ երեկ էին անիծում:

Թւում է, թէ մասնաւորապէս մեզնում այդքան արագ ոյժերի կազմակերպման ու հանդէս գալուն աջակցել էր այն տրամադրութիւնը, որն արդէն 1910 թւից, Տոլստոյի մահւանից յետոյ, սկսել էր կամաց-կամաց վարակել ժողովրդի ընդդիմադիր հոսանքների տարբեր խաւերը: «1914 թւին,—միանգամայն իրաւացի կերպով նկատում է Պ. Վիտեազեվը,—Ռուսաստանը շատ բանում ներկայացնում էր 1914 թւականը»²⁾: Ժողովրդա-

1) „Рѣчь“, 1916 թ., № 184.

2) „Народная мысль“, № 1, էր. 59.

կան տրամադրութիւնը նկատելի կերպով բարձրացել էր արդէն պատերազմից անկախ ու նրա մօտալուտին, հասարակական կեանքը նոր փուլի մէջ էր մտել: Ամբարւած ախտուէլ կացութիւնն ու բողոքը սկսել էր արտայայտել գործադուլների միջոցով ու միշտ բռնաբար ճանապարհներով, բայց յանկարծ անսպասելից (ոչ ընդհանրապէս, այլ ժամանակի տեսակէտից) եկաւ պատերազմը,—ինչպէս վերը տեսանք, միանգամայն «ընձեռելի» ուս ժողովրդի լայն խաւերի կողմից,—ու նա պատրաստ արդէն՝ նետեց դէպ զիմադրութեան ամենաթոյլ գիծը—պատերազմը:

Պիտի ընդունել, որ այստեղ դեր կատարեց մասամբ և մասնաւորապէս ինչպիսիքը թիւնը, որից հանրութեան նման անզուսպ ոգևորութեան ժամերին զերծ են լինում բացառիկ անհատներն ու գրեթէ միշտ ենթակայ ամբողջ, ժողովրդական սուար շարքերը:

Իսկ մի անգամ արդէն եղածը կամաց-կամաց սկսեց էլ աւելի ու աւելի զարգանալ և... «Կոչ»-երի ու Պրիխանովիան «ДНЕВНИКЪ»-ների մէջ իւր վերջին խօսքն ասել:

Բայց ունէ՞ր արդեօք իրաւունք ուս ձախ մտաւորականութիւնը խաղաղաւու ներկայ արիւնոտ օրերին այն ներգործօն գերը, որը կամովին ինքն էր ստանձնել:

Ուխտադրութիւն չէ՞ր արդեօք, սա զիմադարձումն չէ՞ր հին սրբութիւնների խորանին և ընարութիւնը նորի՞ անյայտ ու վտանգաւոր:

Ահա ամենից հետաքրքիր հարցերը, որոնք

անհամբեր իրենց պատասխանին են սպասում, իսկ վաղն անկասկած աղբիւր պիտի ծառային նոր գաղափարական բաղխումքների, նոր շիրտաւորման:

Պատասխանին այդ հարցերին զուրս է մեր ասելիքից: Շեշտենք միայն թեթևակի, որ՝ պարզ է, բացայայտ ու անժխտելի, որ ուսումնական մտաւորականութիւնն այսօր թողած իւր վաղեմի վրանը՝ մարտնչում է նոր դիրքերի համար ու պատսպարւած է նոր կտուրի տակ:

Պարզ է, որ սոսկ այն պարագան, որ այդ մտաւորականութիւնը պատերա՛զմն ընդունեց որպէս միջոց հաշտարարի, ինքնին բաւական էր հարւածը տալու ծածանող դրօշին, ազգանշանը լինելու՝ որ այսօր երեկւայ ուխտեալների բանակն աւելի նօսրանայ ու խայտարղէտ դառնայ:

Պարզ, որ խոր վիճ է փորւել՝ դաւանածի ու արածի, երազածի ու իրականի, կեանքի ու դեռ կեանքից հեռու սկզբունքների մէջ:

Բայց կարո՞ղ էր արդեօք ուրիշ կերպ լինել:

Մի՞թէ այս սուսջին անգամն է, երբ պազայի հասարակակենցաղի ընոյթն որոշող իր դէպքական ուսմունքն իւր հիւանդոտ ճեղքւածն է տալիս:

Արդեօք ունի՞նք սոհաւատչեաներ, որ այս, եթէ սուսջինը չէ, գոնէ վերջինը պիտ լինի:

Դժբախտարար, և՛ ոչ մէկը դոցանից: Շինւում ու քանդում է այդպէս տենդագին կերպով մեր ներկայութեամբ ու մեր աջակցութեամբ այն, ինչ գաղտուկ դեռ աղբիւրն է մեր պաշտամունքի,

որին բնագործն միշտ անէ՞ք ենք նիւթել: Լաւ թէ վատ՝ այդ գուցէ և վիճելի, բայց ակնբախ է այն, որ կատարւածը թէ՛ բնական է ու «անհրաժեշտ», թէ՛ կենսական ու հասկանալի: Մենք սկզբից ասացինք, որ ուսումնական մտաւորականը ձգտել է միշտ անբաժան լինել երեք յատկութիւններից՝ կոլեկտիւիզմ, կոսմոպոլիտիզմ ու հակաիմպերիալիզմ,—իսկ այսօր տեսնում ենք, որ անգամ այդ մտաւորականն անկարող է դիմագրւել այն ամենին, ինչ գալիս է կոլեկտիւիզմը գլխիվայր դնելու, կոսմոպոլիտիզմի վրայ ջուր ածելու ու իմպերիալիզմի գովքն երգելու:

Ցաւ է, բայց և անկասկած, որ մեր մոլորակը դադարել է մոգական գաւազանների բնակավայրը լինելուց: Մարդու անմշակ հոգու խորքերը դարերի ընթացքում ու սերունդների ջանքերով են յղկւում ու կոփւում և՛ ոչ նոր վարդապետութեան—թող թէ վսեմ ու կաշառող—մի քանի տասնեակ հազար երկրպագուների ողջակիզման գնով:

Քրիստոնէական կատակոմքներն իսկ անկարող եղան, որ այդ գեանափոր անցքերում պատսպարւած նոր հաւատի հալածականները անդաւաճան աշակերտողները մնան նոր խօսքի ու նոր ուսուցչի,—թէ գեանի տակ ու թէ՛ գեանի վրայ, թէ՛ երեկ ու թէ՛ այսօր, Քրիստոսի անունից, բայց միանգամայն հակառակ նրա պատգամներին, նիւնի անգիտակ ոյժով արին այն, ինչ չը պէտք է անէին («sollen» գերմանական խօսքի բարոյական պարտականութեան իմաստով), բայց ինչ անկարող

էին ու պէտք է անէին (նոյն լեզու «müssen» խօսքի օր'եկտիւ անհրաժեշտութեան թելադրանօք): Ղուրանն իսկ հանդուրժեց, որ իւր հաւատացեալնիւրից շատերը խուլ մնան դէպ իւր երկնային խոստումներն ու երկրային զոհերը. այսօրւայ աշխատաւորական մասսաների հոծ զանգաւանների նոր հաւատն ակնատես եղաւ թէ ինչպէս Փրանսիական սինդիկալիստների բանակում կարող են տեղ գտնել հրէատեացիների ստւար շարքերը, ինչպէս բելգիական ս.-դ-ները կարող են դէմ հլնի ընդհանուր ընտրողական ձայնատուութեան, ինչպէս Անգլիայի ու Ամերիկայի կազմակերպւած բանուորութիւնը կարող է պատւար հանդիսանալ դէպ իրենց երկիրը չնոյ ալ ազգութիւնների բանուորներին ու նման շատ դէպքեր: Այսօր մէկն է այդ երկոյթներից: «Լ'նտերնացիոնալի կրիզիսը,— նկատում է Ա. Գիզետտին,— նախ և առաջ ցընցումն է, որպէս հետեանք ոյժերի ցուցահանուած փաստական թուլութեան (ընդգծումը հեղինակինն է—Դ.Ն.): Այդ է առաջին հերթին կրիզիս միամիտ լաւատեսութեան, սոցիալիստական կարողութեան միամիտ վերագնահատման, մասսաների պատրաստակամութեան՝ ստեղծել կեանքի նոր պայմաններ: Կրիզիսի այդ կողմն, իհարկէ, ժամանակաւոր երկոյթ է: Պատերազմն ընդհանրապէս ցոյց տւաւ, թէ որքան թոյլ է դեռ մարդկութեան հաշտ համագործակցութիւնը, որքան հեշտ-արագ դուրս են պոռտկում կենդանական շրջանի մնացորդները, որքան մակերեսային ու անկայուն է դեռ իսկական ցիւլիլիզացիայի շերտը ու

դեռ որքան շատ աշխատանք է հարկաւոր մինչ կարող կը լինի ծնել մարդկային յարաբերութիւնների նոր աշխարհը,—եղբայրութեան, աշխատանքի ու ազատութեան թագաւորութիւնը»¹⁾:

Մեր օրերի անօրինակ ողբերգութիւնն ու համատարած հաւատափոխութիւնը մի աւելորդ անգամ էլ եկաւ ասելու՝ որ լոկ յոյսերի ու անհող լաւատեսութեան վայր չէ մեր աշխարհը, որ հնից դէպ նորը տանող ուղին հարթելը հեշտ չէ այնքան, որ հինը դեռ շատ է ուժեղ,—բայց եւ այդ օրերն եկան ասելու՝ որ նորը պիտի գայ, անպայման պիտի գայ ինչ գնով եւ երբ ուզում է լինի, միայն թէ հարկաւոր է աւելի տոկոսն է կամք, աւելի յստակ հաւատ, աւելի ուժեղ սէր:

1) Ibid., էր. 46.

Իսկ ինչո՞ւ հայ մտաւորականութիւնն «ըն-
ձեռեց» պատերազմը:

Արդեօք այստեղ նոյնպէս կային յարգելի
պատճառներ:

Նա էլ իրօք անխուսափելիօրէն հրաւիրւած
էր պատերազմի պոչից գնալու, անելու այն, ինչ
օր'եկտիւ անհրաժեշտութիւնն էր թելադրում:

Մենք դիտմամբ մեր խորհրդակցութիւն-
ները ժամանակ տեղ տւինք նախ տիրապետող ազ-
գի մտաւորականութեան՝ նոր մեր մասին յետագա-
յում խօսելու դիտաւորութեամբ, որովհետեւ ընդու-
նում ենք՝ որ հայ ինտելլիգենցիան ուսւս ուսմկա-
վար մտքի ուժեղ ազդեցութեան տակ է գտնուում:
Աւելին: Այդ տեսակէտից բացառիկ հրեւոյթներէց
ենք մենք: Եթէ լեհերը, Ֆիններն ու մասամբ մա-
լոյրոսաները կարող են գրեթէ կարիքը չը զգալ
ուսւս լեզուի ու ուսւս մտքի, որովհետեւ իրենց ազ-
գային կեանքով գիտեն բաւականանալ ու գոհ ազ-
րել. եթէ էստերն ու լատիշները կարող են ազ-
դուել ոչ միայն ուսւս ժողովրդից, այլ և իրենց շըր-
ջապատող հարեան ազգութիւններից՝ լեհեր, գեր-
մանացիներ. եթէ Կովկասի ու պետութեան մի
շարք ազգութիւններ շնորհիւ իրենց կուլտուրա-
կան յետամնացութեան դեռ գրքի ու գրի շփման
մէջ չեն ուսւս մտաւորականութեան հետ, ասել է՝
դեռ ազատ են նրա անհամեմատ ուժեղ կուլտու-
րական ազդեցութիւնից, — այդպէս չենք մենք՝ ընդ-

հանրապէս ոռուսահպատակ հայերս: Չարգացման այն աստիճանի վրայ ենք գտնուում ազգովին, որ այլևս չենք կարող սերտ շփման մէջ չը լինել ոռուս ժողովրդի հետ, իսկ պահպանելով անհրաժեշտօրէն նման կուլտուրական յարաբերութիւններ, մենք կատարելապէս անկարող ենք դիմագրաւել նրա յղկող ու ձուլող ազդեցութեան, որովհետեւ՝ մեր սեփականը, մեր գիրն ու գրականութիւնը, մեր լեզուն ու դպրոցը գերազանցօրէն անոյժ են մեզ բաւարարել, նոքա մեզ հետ միայն մինչև մի որոշ աստիճան կարող են գալ, որից յետոյ մենք առաջ ենք անցնում ճաշակելու բարձր կուլտուրայի պտուղներն ու ձուլելու նոցա հետ, իսկ սեփականը թողնում ենք երեսն ի վայր միւր յետև:

Այդ ազդեցութիւնն ակնբախ էր և ներկայ պատերազմի օրերին: Ինչ եւ ինչու յարգի էր ոռուս մտքի ձախ թևի համար, այդ նոյնը գրեթէ հրամայական էր և հայ մտաւորականի նկատմամբ:

Բայց այստեղ էլ կանխօրէն խնդրի սահմաններն որոշինք: Հայ մտաւորականութիւն ասելով, իհարկէ, մենք չենք մտածում, որ այդ խաւը նոյնպէս գունդերանգ է: Այստեղ էլ դուք կը հանդիպէք թէ անգոյն ու թէ տարբեր գունաւորումների տէր մարդկանց, որոնց հիւ լինելը անտարբէր խնդիրներից չէ մեր լուսաբանութեան ենթակայ հարցի տեսակէտից: Բայց—պիտի ընդգծել—սահմաններն որոշելը այնքան էլ հեշտ չէ: Հայ ինտիլիգենցիան ըստ մեզ ծանօթ դաւանանքների բաժանել՝ ապագայիներն ու ապաքաղաքացիներ, կղե-

րականներ, լիբերալներ, դաշնակցականներ ու մարքսիստներ—անկարելի է, որովհետև այդ հասանքներից և ոչ մէկը իւր յստակ գէմքով այժմ գոյութիւն չունի հայ կեանքում: Բաժանել նոցա ըստ մոմենտի առաջադրած նպատակների նոյնպէս դժւարին է, որովհետև այդ նպատակները շարունակ նկատելի փոփոխութիւնների են եղել ենթակայ պատերազմի ամբողջ ընթացքում: Այդու մենք խնդրին աւելի մօտ և ընդհանրապէս աւելի նպատակայարմար ենք համարում ներկայ դէպքում ելակէտ ընդունել այն հիմնական գիծը, որը յատուկ է եղել հայ մտաւորականին մեր պատմութեան յատկապէս վերջին շրջանում, միանգամայն անկախ պատերազմից ու նման բացառիկ հանգամանքներից:

Որքան է եղել ինքնօրոյն և որքան ներգործօն դեր է կատարել հայ կիրթ մարդը մեր սեփական միջավայրում:

Ընդունելով որպէս մեկնման կէտ այս յատկանիշը, մենք այդ խաւը բաժանում ենք երեք հատւածի.

ա. հաւատարիմ նպատակներ,

բ. նպատակներ ու

գ. քաղաքացիներ:

«Հաւատարիմ նպատակներ» ասելով մենք հասկանում ենք հայ մտաւորականութեան այն շերտը, որը գրեթէ բացասել է ուրոյն ազգային կեանքի գոյութիւնը, միանգամայն սերտ ու հլու կերպով լծել է հանուր պետական նաւին ու գտել՝ որ «ազգի տունը» քանդում են նոքա, որոնք

սեփական ինչ-որ ազգային իղձեր են առաջադրում, որոնք հակառակում են ի վերուստ եկած որևէ հրահանգի:

«Հպատակներին» շարքին ենք դասում մենք նոցա, որոնք տրամադիր չեն ժխտելու ազգն ու ազգային կուլտուրական կեանքը, որոնք նաևարկուծիամբ գիտեն զբաղելի հարազատ ժողովրդի երազների ափի մօտից միայն (культурно-национальное каботажное плавание) ու վախենում են բաց ծովից, որոնք գիտեն իրենց հպատակային պարտականութիւնները ջերմեռանդօրէն կատարել, բայց և շատ համեստ սահմաններում ու շատ համեստ լեզուով տէրը լինել իրենց համեստ իրաւունքներին:

«Բաղաբացիներ» ասելով, վերջապէս, մենք հասկանում ենք նոցա, որոնք գիտեն մեր ազգային անդաստանի կուռանը հանդիսանալ ու որոնք իրենց կոչւած են համարում սեփական խօսքն ասելու կեանքի մի շարք ծանրակշիռ խնդիրների նկատմամբ՝ որպէս դժնապանը վաղւայ լաւ օրերի: Այստեղ մենք անկարևոր ենք համարում այն հանգամանքը, թէ արդեօք նոքա իրենց շինարարական գործի մէջ առաջնակարգ տեղը վերապահում են հանուր պետական կեանքին թէ ազգային օջախին:

Մեզ հետաքրքրում է հայ մտաւորականութեան միայն վերջին հատածը:

Թողնենք մինչ «Մշակի» ձախ թէն եղած գորշ ու «զգօն» խմբակները հանգիստ, — նոքա այսօր մեզ չեն հետաքրքրում: Պատասխանենք միայն

այն հարցին՝ թէ ինչո՞ւ հայ մտքի ուսմկավար հատածը, հայ կեանքի «քաղաքացիներն» «ընձեռեցին» պատերազմը:

Բայց այստեղ հէնց մենք սկզբից գալիս ենք խոստովանելու, որ մեր բացատրութիւնը թերի պիտ լինի, որովհետև խնդիրը շատ աւելի է դժւար, քան այդ առաջին դէպքումն էր: Հայ մտաւոր խաւի մէջ ոյժերի նկատելի տեղատուութիւն է եղել մի շատ կարևոր հանգամանքի շնորհիւ, որը միանգամայն բարդացնում է կատարւած խոշոր յեղաշրջումն ու յաճախ նրան անըմբռնելի (неуловимо) դարձնում:

«Ընծեռումը» եղել է տարբեր, նախ մինչեւ Թիւրքիայի համաերուպական պատերազմին յարելը, եւ երկրորդ — այդ յարումից յետոյ:

Ըստ այս կարևոր ժամանակագրական բաժանման էլ մենք մօտենանք հարցին:

Հայ մտաւորականութեան ձախ թէնը նոյնպէս ունեցել է իւր պատերազմը «ընձեռողներին»: Սոցա մասին, — ուս թէ հայ՝ այդ միևնոյն է, — ինչպէս սկզբից ենք շեշտել, մենք որոշած ունինք չը խօսել: Բայց կատարեալ լուծիւն պահպանելու թէ հնարաւոր էր առաջին դէպքում, հայ ինտելեկտենցիայի նկատմամբ այդ ուղղակի անհնար է, այստեղ անհրաժեշտ է գոնէ մի երկու խօսք ասել:

«Չընձեռողներին» կազմն ուրիշ է եղել մինչ Թիւրքիայի մասնակցութիւնը և դարձել է ուրիշ — այդ մասնակցութիւնը հանդէս գալու օրւանից: Հայ աշխատաւորական մտքի մի խմբակն աւելի է տւել այդպիսիներից համաերուպական պատե-

քաղմի նկատմամբ ու շատ քիչ՝ տաճկական վակ-
խանալիայի օրերին, և, ընդհակառակը, միւս թիւը
Տաճկաստանի զինակցութեամբ միայն ու այդ զի-
նակցութիւնից յետոյ գերազանցօրէն սուտարացրել
է իւր շարքերը թէ Թիւրքիայի ու թէ Եւրոպայի
պատերազմական ճակատներում: Բայց այս տեղի
է ունեցել վերջին խաւի կողմից որպէս որոշ
«գլխանագիտական ժեստ», հետու բոլորովին ծրա-
գրային ու սկզբունքային ըմբռնումներէց: Հայ
«պատասխանատու» ռամկավար մտաւորականու-
նութիւնը զուտ «քաղաքագիտօրէն» էր մնացել
ձեռնպահ, ճիշար—խանդավառ վերաբերմունք չէր
ցուցահանել 1914 թիւի յուլիսեան օրերին, որով-
հետև ամենամեծ բարիքը հայ ժողովրդի համար
գտել էր կովկասեան ճակատի «չէզոքութեան»
մէջ ու այդ ուղղութեամբ արել այն ամենը, ինչ
իւր տրամադրութեան տակ էր ունեցել Թիւրքիայի
աւանտիւրան կանխելու մտահոգութեամբ: Ու երբ
նրա «հակապատերազմական» գերագոյն ճիգերն
ի չիք դարձան, այդ ժամանակ էլ կարիքը չը կար
«նոր» տեսակէտների ու տրամադրութիւնների խմո-
բումը ստեղծելու, որովհետև այս վերջինն իւր պո-
տենցիալ դրութեամբ գոյութիւն ունէր արդէն:

Մենք այս ծայր հետաքրքիր հարցի մասին
ժամը գտնելով անպատեհ, անկարող ենք աւելին
ասել: Ընդգծենք փաստն ու անցնենք առաջ:

Ինչո՞ւ ընդունեց ազգերի այսօրւայ աշխարհ-
աւեր բաղխումը հայ մտաւորականը մինչ Թիւր-
քիայի ասպարէզ նետուելը:

Պատճառների մի խոշոր մասն արդէն մենք

առաջուց ենք տեսել: Ընդհանուր աղէտի հանդէպ
հայ ռամկավարականը հանդէս եկաւ իւր աշխա-
սաւորական—քաղաքացիական հաւատամքով ու,
զօտեպնդեաժ սկզբունքային հրահանգների ոյժով,
նա իր ձեռքը մեկնեց ուս հաւատակցին՝ միա-
տեղ ծառանալու հանրութեան գլխին պայթած
փորձանքի դէմ: Քիչ բացառութեամբ ուս ինտել-
լիգենցիայի մասին ասածը յարգի է եղել և հայ
մտաւորականի առաջ: Նա եթէ կարող էր անտար-
բեր լինել դէպ գերմանական կուլտուրական ճըն-
շումն ու նման իրեն հետ անմիջական աղիւս չու-
նեցող խնդիրները, ապա կատարելապէս անոյժ
էր նոյն կերպ վարելու,—դէպ ռեակցիոն գերմանա-
կանութիւնը, միլիտարիստական տենդը, դէպ հայ-
կանութիւնը, միլիտարիստական տենդը, դէպ հայ-
րենիքի գաղափարը, ինքնագոյութեան բնազդն
ու երկրի վերածննդի կոչը, դէպ Ֆրանսիայի դաշ-
նակցութիւնն ու մանր ազգերին ազդարարած
«ոսկեայ աշխարհների» խոստումները: Նա էլ ցու-
ցահանեց իւր ընդգրկած վարդապետութեան յեղ-
յեղուկ կացութիւնն ու զերծ չը մնաց ըսպէի
պատրանքներէց: Մնած ու մեծացած տիրող ազգի
ձախ թևի ուժեղ ազդեցութեան տակ, հայ մտա-
ւորականն այդ օրերին իւր ուսուցչի լացը լացեց
ու նրա յուզմունքով համակեց:

Կրապոտիկներն ու Պիլիսանոյիները, Մաս-
լոյիներն ու Բուրցեյիները իրենց դերը կատարեցին:

Բայց զատ այդ ընդհանուր հանգամանե-
րից, նա ունեցել է կուլի «ընձեռման» և իւր սե-
փական պատճառները, որոնց դերն եղել է աւելի
հզօր ու մղիչ:

Հայ «պատասխանատու» ուսմկավարականն իւր ազգային զարթօնքի պահուն յղացել է սփական կեանք ու երազի ծրագիրը, փարթամ կուլտուրական հարստութեամբ ու ոչ զերծ՝ և որոշ քաղաքական տարրերից: Սահմանի անդին գտրնւող ներհուն տանկարայր պիտի ապրէր վայել իրեն անցեալին ու ապագային չը ներհակող պայմանների մէջ, նա պիտի իւր վար ու ցանքսի, գիր ու գրքի տէր ու տնօրէնը լինէր, անկաշկանդ—զարբնելու իւր օրն այնպէս, ինչպէս նրան ազատ հայ-մարդ ապրելու, զարգանալու ու զարգացման շրջանը թեկոխելու առողջ բնազդն էր թելադրում: Այդ մտաւորականն երբէք էլ հայի լիակատար անկախութեան պատրանքը չ'երկնից, նա իւր անդամահատուած հայրենիքի երեք բաժիններում էլ դաւանեց հպատակ-քաղաքացուն պատշաճ բանաւոր պարտականութիւնները, բայց և չը դադարեց—վերջին տամամիակնորին մանաւանդ—իւր նախնեաց հողի վրայ ազգային ինքնութեան գաղափարը տիւ ու գիշեր լայնօրէն հրահրել: Ու պարզ է արդէն,—որ այդ մտաւորականի կանոսսան այնտեղ պիտ լինէր, որտեղ նրա երազանքների եզերքն աւելի քիչ էր փշոտ ու անտատասկ, նա իւր երթն այնտեղ պիտ ուղղէր, ուրկից հայի բարեկեցիկ օրւայ աւետն էր գալիս:

Այստեղ առաջին հերթին պիտի յիշատակել Գիւրմանիայի բարեկամութիւնը Թիւրքիայի հետ ու թշնամական վերաբերմունքը դէպ մեր դատը: Աւելի ճիշտ—Գիւրման-տաճկական, Վիլնիւմ-Համիդեան գրկախառնումը, քան բացասական դիրքը

դէպ բարենորոգութիւնների կնճռոտ խնդիրը: «Հայաստանի գրաւումը Ռուսաստանի կողմից,— գրում է յայտնի Պ. Բորբախը,—նշանակում էր Տաճկաստանի համար սկիզբը վախճանի և այդ պատճառով էլ չէր կարող առանց պատասխանի մնալ մեր կողմից»¹⁾: «Հայաստանը պէտք է մնայ տաճկական,—շարունակում է նոյն տեղում Պ. Բորբախը,—իսկ որովհետև մեզ հարկաւոր է աջակցել Տաճկաստանին, քանի այդ հնարաւոր է, այդ պատճառով էլ մենք չհնք կարող հանդուրժել, որ պէտքի Հայաստանն անցնի Ռուսաստանի ձեռքը»²⁾: Ահա սահմանափակում ենք միայն Բորբախի յիշատակած տողերը բերելով, որովհետև գտնում ենք, որ նոքա էլ պերճախօս կիրպով տալիս են այն հակահայկական կացութեան պատկերը, որը ստեղծել էր Գիւրմանիան Իլլըզի եղեռնագործ մըթնոլորտում, շնորհիւ Փոքր Ասիայում Ռուսիայի հետ ունեցած կենսական մրցակցութեան: Նման տուայտանքների մի ամբողջ կուտակ մենք կարող ենք գերման քաղաքագէտների գործերից թափել մեր գրքոյկի սակաւաթիւ երեսների վրայ, բայց գտնում ենք միանգամայն աւելորդ նիւթի նման ծանրաբեռնումը, որովհետև խնդրի էութիւնը դրածանից մազ անգամ չը պիտի փոխւի: Բերլինի քաղաքագիտական հնոցում երկնած Արևելքի առեղծւածի կմախքն առանց համեմունքների՝ թերևս

1) П. Борбахъ. Война и герм. политика. Москва, 1915, стр. 62.

2) Ibid., стр. 64.

գործ ունի կատարած թէ մինչև համաշխարհային պատերազմն ու թէ պատերազմից յետոյ՝ մինչև թիւրքիայի հանդէս գալը:

1914 թւի հոկտեմբերի 20-ը միանգամից եկաւ այդ բոլորի վրայ խաչ դնելու:

Թիւրքիան պատերազմող կողմ էր արդէն: Մեր պատմութեան յղի արիւնոտ անակնկալներով շրջանն էր սկսւում ժամը շատ էր պասապաշանատու, իւրաքանչիւր մի անգոյշ քայլ ճակատագրորէն բախտորոշող:

Ինչպէ՞ս վարել: Չէ որ մի ամբողջ պատմութիւն ունէր թողած իւր յետևը հայ մտաւորականութիւնը, դարեր էր թևակոխել նա՛ արիւնոտ ու խրատալից, որն իզուր չը պիտի անցնէր իւր դիրքն որոշելիս: Հայ ժողովուրդը, հայ պարզ շինականը նոյնպէս դարձել էր ներգործոն, նա ինքն ևս անկախ իւր ղեկավարներից սկսել էր ցուցահանել իւր ապագայ բռնելիք դիրքի բացայայտ նշանները, որոնք պատեհ ժամին իրերի տարրերային ընթացքով մի ուժեղ ու վճռական պոտտկումով պիտի վերջանային: Ինչպէ՞ս վարել. — ահա այն եղեռնական հարցը, որն այդ օրերին ցցել էր հայ մտաւորականի առաջ: Չէ որ նա բոլոր ճանապարհներն էր փորձել քիչ-շատ տանելի պայմանները ստեղծելու կեանքի ու գոյքի տարրական ապահովութեան, բայց բոլորն էլ գերազանցօրէն իզուր, բոլորն էլ ըստ իրենց արդիւնքների միանգամայն համարժէք: Եւ իրօք: Ո՛չ մինչև 1870 թւականն արտայայտած «օսմանապիրութիւնը», ոչ Սան-Ստեֆանոյի 16-րորդ յօդ-

ւածի «ոռւսապիրութիւնը», ոչ 61-րորդ յօդւածի Եւրոպայի հսկողութիւնը, ոչ ապստամբական ցոյցերն ու 1895 թւի Մայիսեան ծրագիրը և ոչ էլ ծայրայեղ լոյսալ վերաբերմունքն ու պետական խոհունակութիւնը կրկին դէպ թիւրքիան, բայց միայն 1908 թւի սահմանադիր կարգերի դրօշի տակ, անկարող եղան ընձեռել հային անգամ ընչքի ու անձի տարրական ապահովութիւն¹⁾: Ադանան եկաւ ազդանշանը լինելու ու անառարկելիօրէն բնորոշելու իսկական իմաստը տաճկական սահմանադրութեան, իսկ «բալկանեան պատեհական սահմանադրութեան, իսկ «բալկանեան պատեհական սահմանադրութեան» սկզբը բալկանեան ժողովուրդների համար» սկզբը բունքի յաջող կիրառումն ու հայերի մինչ վերջը պահպանած օրինակելի համբերութիւնն ու կրկին անձեռնադնի մնալը ստիպից նորից դիմելու «ոռւսապիրութեան», որի արդիւնքն հղաւ այս անգամ 1914 թւի յունւարի 26-ի պատմական Համաձայնագիրը: Թէ որքան մեծ էր արժէքն այս վերջինի, թողնենք բնորոշելու հէնց իրեն Համաձայնագրի հեղինակին: «Երբ մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ վաշան, — նկատում է իւր ծայր հետաքրքիր գրքի փաշան, — նկատում է իւր ծայր հետաքրքիր գրքի փաշան մէջ Պոլսոյ ոռւսական դեսպանատան նախաձեռնութիւնը: Սանդիլ՝ շատ մը, — 1914 թւի կին դրագոման Ա. Մանդիլ՝ շատ մը, — 1914 թւի յունւարի 26-ին ոռւս հաւատարմատար Կ. Ն.

¹⁾ Այս վերջին կէտով հետաքրքրողներին առաջարկում ենք նաև պ. Միլիկովի «Балканский кризис» աշխատասիրութիւնը, ուր մեր օսմանական պետականութիւնը յատկապէս ընդգծւած է:

Տես և իմ «Երեսուսարդ թիւրքերի պետութեան» յօդաւածաշարը «Արևի» 1915 թ. № № 168, 169 և 171-ում:

Գուլ'կովիչի հետ միասին ստորագրեց այն ակտը, որով Տաճկաստանը պարտաւորւում էր դիմել պետութիւններին հայկական ռեֆորմների նոտայով, հին սուլթանը, որ դիտում էր այս տեսարանը Բոսֆորի ափում Բեյլերբեյի զեղեցիկ պալատի պատուհաններից, կարող էր լիակատար իրաւունքով բացականչել. — Ալլահը մե՛ծ է. սրա համար չարժէ՛ր կառավարութիւններ (իոխել)՝¹⁾ Ընդգրծումը մերն է: Ի—ն.): Այս տողերի ամբողջ ճշմարտութիւնն իրենց զգելի մերկութեամբ հայ դատի խայտառակ պատմութիւնն երկար չը վարանց փաստօրէն հաստատելու: Համաբերողական խուճապից օգուտ քաղելով, Թիւրքիան առ ոչինչ յայտարարեց Համաձայնագիրը²⁾, որի միակ ռեալ հետևանքը մնաց Հոֆ-Վեստենեգեան ծիծաղաշարժ տուրնէն: Ուրեմն ի՛նչ անել: «Toutes les natiois sont de Dieu—բոլոր ազգերն են Աստուծանից».— այսպէս է մտածում Մանդելշտամի յիշատակած բելգիական գիտնական Լորանը, այդպէս ենք մտածել ու շարունակ այդ վե՛հ պատգամին փարել և մենք, բայց արդեօք ունէ՛ինք իրաւունք նոյնը կարծելու՝ երբ տաճկի ձեռքերն էին միանգամայն ազատ, երբ եզակի պատեհ ժամն էր ծնւել Համիդեան ղեղատոմսով ընդմիշտ լուծելու Ասիայի

1) А. Мандельштамъ. Младотурецкая держава. Москва, 1915, Էր. 35.

2) Իսկ մինչ պատերազմը, ինչպէս յայտնի է, «Համաձայնագիրն» արդէն փոխանակւել էր «Հրահանգով», ուր Տաճկաստանն իւր քմահաճոյքով կարողացել էր շօշափելի «շտկուններ» մտցնել:

խայտառակ հանգոյցը, դարերի երկնած արիւնտտ հայկական դատը: Մեր յետը թողած անթիւ գոհերը գալիս էին ասելու, որ տաճիկն էլ ազգ է աշխարհի երեսին, բայց միայն ո՛չ Աստուծանից: «Այն մարդը, — նկատում է Միլլի իւր կոմսենտաւրիաներում Լորանի պէս մտածող Ն. Չերնըշեւսկին, — որն երկու ամբողջ օր ոչինչ չի կերել, ասիսն ոչինչ չեմ կարող ասել. այս փաստն արդիւնք է երկօրեայ քաղցի, և ոչ նրա անհատական առանձնայատկութեան. ես բացարձակօրէն դեռ զիտեմ՝ սարբերում է թէ ոչ այդ մարդը բնաւորութեամբ ամենաժուժկալ մարդկանցից. — եթէ դուք գիտէք այդ մարդու մասին միայն այդ միակ փաստը, եւ ծպտուն էք հանում այդ մարդու շատակեր ընթեան մասին, ես լիակատար իրատունք ունեմ՝ ձեզ կամեցնելու հետեւեալ խօսքերով. «մի՛ ամբաստանէք»¹⁾: Ընդգծումը մերն է, ու հայ ժողովրդի և հայ դատի ամբողջ ոյրերգութիւնն հէնց միւր ընդգծած այդ մի երկու խօսքի մէջ էր պարփակւած: Արդեօք մէկն էր փաստը, թէ՛ անթիւ. արդեօք արիւնտտ էր մեր ամբողջ պատմութիւնը, թէ՛ նրա միայն մի քանի ծիծաղը մի քանի խարուսիկ ժամերով միայն, թէ՛ այդպէս էր միշտ՝ երեկ ու այսօր: Մինք լուենք: Թողնենք մեր համը, բայց միշտ խօսուն

1) Милль. Основанія полит. Экономіи. Петроградъ, 1909, Էր. 21.

անցեալը պատմի Չերնըշիւսկուն ու Լորաններին: Մենք միայն մի բան ի լուր մեզ չը լսող աշխարհին ասենք: Անուանեցէք մեզ ինչպէս ձեզ է հաճելի. դէպ հայ ժողովուրդը շարունակեցէք մնալ միշտ էլ անտարբեր, միշտ էլ կոյր ու խուլ, նողկանքի սիւնին գամեցէք հային նրա ստրուկ անցեալի համար, բայց մեզ երբէք մի համարէք— զրպարտող ու ամբաստանիչ: Փաստերն անթիւ են, սիրտ ծւատող ու անօրինակ. մեր տանջանքներն անլուր են, աննախընթաց ու յարատևող. մեր համբերութիւնն անսահման է ու անյիշաշար: «Ողբերգութիւնը տանկական ժողովուրդի,— մի վերջին անգամ էլ լսենք նոյն Ա. Մանդելշտամին, — կայանում է նրանում, որ նա համաշխարհային բեմում երևան գալու օրւանից իւր՝ գոյութիւնն արդարացնելու համար կուտուրայի տեսակէտից ոչինչ չի արել: Ուրիշ ժողովուրդների կեանքի մէջ մտել է նա միայն արցունքների և արեան հեղեղներով: Նա բերել է նրանց այլացեղերի ու այլազաւանների ստրկացում, ստրկացում կնոջ, ստրկացում մտքի: Ստրկութիւն և միայն ստրկութիւն: Տիրապետելով հին կուտուրական ցեղերին՝ յոյներին, արաբներին, հայերին, սլաւոնական ժողովուրդներին, զրաւելով Սքանչելի քաղաքը, աշխարհի մայրաքաղաքը՝ տաճիկ ժողովուրդը ճահճացել է:

Զի լսել աշխարհը նրանից նոր ձայն ու երգ, չի տեսել նոր դէմք ու ձև: Զի կտակել նա իւր յեանօրդ սերունդներին և ոչ մի անուն բանաստեղծի, նկարչի, քանդակագործի, երաժշտագէտի,

գիտնականի, որը հիացումով ու սիրով կրկնէր մարդկութիւնը: Նրա պատմական միասիան եղել է միայն աւերել, իսկ աւերելու համար— չի պահանջում ոգի: Աղգային կեանքի հիմունքներն ստեղծելու համար ոգի է հարկաւոր. զրանից Տաճկաստանը զուրկ է»¹⁾:

Բայց չէ՞ որ այս տողերը Լորանների համար են գրւած և ոչ մեզ. չէ՞ որ դարեր շարունակ հայ շինականն ու արհեստաւորը, հայ վաճառականն ու պարզ քաղքենին իրենց կաշւի վրայ են զգացել, իրենց ուսերի վրայ կրել բեղունիներ, սելջուկեան թուրքերի, օսմանների, թամբլանի ու էլի օսմանների անարգ ու խայտառակ լուծը:

Ուրեմն ի՞նչ անել: Բայց կանխօրէն մի աւելորդ անգամ ևս յետադարձ հայեացք ձգենք մեր անցեալի վրայ, որի լաւ ու վատ օրերը, մեծ ու փոքր դէպքերը մեր ժողովրդի այսօրւայ հոգեբանութիւնն են դարձնել: Քանիցս շեշտեցինք, որ հայ կեանքի քաղաքացին երբէք էլ չը դադարեց— աղանդականութեան հիւժախտով վարակւած անշուն խմբակների մասին չէ մեր խօսքը— իւր վախճան խմբակների մասին հարազատ ժողովրդի ցաւն ու ժգնութանի ու իւր հարազատ ժողովրդի ցաւն ու ժգնութեանի: Նա միշտ էլ զլուխ խոնարհեցրեց թէ համամարդկային մեծ գաղափարների առաջ ու թէ ծունկ իջեցրեց այն ամենին, ինչ մաճ ու արօրի սիրահար հայ ժողովրդի հայութիւնը պիտ պահէր ու պահպանէր, ու միշտ էլ ծառացաւ հոտ-

1) Мандельштамъ. ibid., էր. 63. Ընդգծումները հեղինակինն են: Այս քաղաքը մենք բերինք կրճատումներով:

տենտոտեան այն եզակի տնարդարութեան դէմ, որի համաձայն կարելի էր լինել՝ թուրք, քուրդ ու ասորի, բայց երբէք՝ հայ, իսկ եղած դէպքումն էլ—հայի հաւատն ու հայի լեզուն ինքնին արդէն Ասիային յատուկ անօրինակ տանջանքները բնական աղբիւրը պիտի ծառայէր:

Ու եթէ մենք Մեծ Յեղափոխութեան «Յայտագիրն» ընդունենք, որպէս ազգութիւնների Նոր Լեռան քարոզը. եթէ համաձայնենք, որ, իրօք, 1789 թւին—մաքդու և քաղաքացու, մէկի ու բոլորի, մի ժողովրդի ու համայն մարդկութեան վեհ կոչն էր սրբում. եթէ գտնենք, որ միայն XVIII-րորդ դարի վերջին է ազգութիւնն ասպարէզ իջնում իւր կուլտուրական-քաղաքական բարդ բովանդակութեամբ որպէս մէկը պատմութեան կրօնականներից, ապա հիացմունքով պիտի տեսնենք, թէ ինչպէս հայ երկրի ազատասէր ու անառիկ վայրերում այդ թւից դեռ շատ առաջ, դեռ 17-րորդ դարում, ազատ հայութեան ռահիբրաններն են մկրտւում ու իրենց հետ միասին բերում և որպէս հայ-մարդ ազատ ապրելու սրբազան դրօշը:

Մենք ամենևին էլ նպատակ չունինք տեսնել հայ հոգևորական Մինասին, հայ ազնւական Դաւթին ու հայ վաճառական Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցին թառած անշահասէր գաղափարականութեան անկայուն բարձունքներին, բայց և անկարող ենք մարտել այն թիւր միտքը, թէ մեր նշանաւոր նախնիքներից ամեն մէկն իւր գեղեցիկ մտորումների ժամին մեն-մենակ «մերկանտիլ» հաշիւներով է եղել տարւած,—թէ յանձինս Մինաս-

ների հայ եկեղեցին զաղտուկ կղերականութեան թոյնն է ցանկացել պատաստել հայ ժողովրդին, թէ Դաւթիներն օրհասական կուրի դրօշն են պարզել Ղափանի սքանչելի ժայռերի ծերպերին յանուն հիւրենց դասային արտօնութիւնների, թէ Գիլանենցները զրկանքների գնով իրենց հոգու խորքում լիկ հայութեան «կապիտալի քաղաքական պատմութեան» զրւագններն են կերտել: Եւ, վերջապէս, չէ՞ որ սոցա հետ ձեռք-ձեռքի հայ ժողովրդի հոծ զանգւածներն են ասպարէզ իջել: Չէ՞ որ վերջին հաշւով ու ամենից շատ այդ ժողովուրդն է զոհարել յանուն այն բոլոր գեղեցիկ, վուրդն է զոհարել յանուն այն բոլոր անկայալաւի ու վսեմի, ինչ իւր արժանաւոր ներկայացուցիչներն են երկնել: Չէ՞ որ դժւար է կարծել, թէ նա միայն կոյր գործիք էր ձարպիկ ձեռքերում, միանգամայն անգիտակ այն բանին, թէ՛ ինչու և ի՞նչ է կատարւում իւր անօրինակ ողջակիզումի գնով: «Մեղիքները,—գրում է պատմական մատերիալիզմի մեթոդն ուղեցոյց ունեցող» պ. Գ. Անանունը,—ոյժով չէին տիրանում ժողովրդի համակրանքին. ժողովուրդը նրանց ոյժից չէր ակնածում և հետևում նրանց այդ ոյժի պատճառով, այլ կար այն պարզ իրողութիւնը, որ հայ մեղիքի ձեռքի տակ աւելի ապահովութիւն և կարգ կար, քան թէ խանական թուրք պաշտօնիայի»¹⁾: Ինչ է ասում հայ պատմական անցեալի անցուղարձերի ու դէպքերի նկարագրողներից պ. Գ. Անանունը, անկասկած քիչ ու ժլատ: Միայն «ա-

¹⁾ Գ. Անանուն. «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը». Բագու, 1916, էջ 34.

պահովութիւնն ու կարգը» չէր, որ օղակում էր հայ շինականին իւր իշխանաւորի հետ ու միայն զբախ ճնշումը չէր, որ զօղում էր նոցա: Կար անկախ շահից ու ապահովութիւնից, անկախ կարգ ու կանոնից և մի ուրիշ էլ աւելի ձգող ու դիւթիչ արժէք, հանդէպ որի անկարող էին աչք գոցել՝ թէ հայ վաճառականը, թէ հայ շինականն ու թէ հայ մելիքը: Սեփական հայրենիքն ու հայ ժողովուրդը հարկաւոր էր ազատագրել բիրտ օտարի վայրագ ասպատակութիւններից ու յանուն այդ Մեծ Երազի է, որ հնարաւոր էր պահ մի և մոռացութեան տալ այն ամենը, ինչ Մոսկովայի անէծքին արժանացած «այս իմն է, իսկ այս քոնը» սկզբունքի հիմքերը պիտ ամրապնդէր:

Ահա այս մտորումներն էին, որոնց իբրականացման համար մեր «քաղաքացիութեան» նախահայրերը «նուսասիրութեան» աւազանում մկրտւեցին ու կարողացան այդ հաւատն էլ ժառանգաբար մինչ մեր օրերը հասցնել:

Բայց այստեղ մենք կը ցանկանայինք մի անհրաժեշտ շտկումն մտցնել: «Ռուսասիրութիւնն» այն մտքով, ինչ մտքով ընդունւած է մեզնում այդ խօսքն ալ ու ձախ հողովել, կարծում ենք, երբէք էլ գոյութիւն չի ունեցել կովկասահայ հատուածի համար: «Ռուսասէր» եղել են մեր անգամահատուած հայրենիքի մնացած բաժինները, իսկ աւելի ճիշտ ու աւելի որոշ—գրեթէ ամբողջ տաճկահայութիւնը, եթէ մենք, իհարկէ, հաշի չառնենք ներկայ դէպքում աղաների ու էֆենդիների փոքրաթիւ խմբակները, որոնց դերը մեր կեան-

քում միշտ էլ աննշան է եղել, որոնք նոր խօսք երբէք էլ չեն ասել: Սահմանի այս կողմը—ընդհանրապէս հայը, իսկ առաւել ևս հայ կեանքի «քաղաքացին», փոխանակ «նուսասիրութեան» ունեցել է այն, ինչ այսօր այնքան վարպետօրէն «օրիննտացիա» գաղափարն է արտայայտում:

«Եթէ փութանակի մեզ օգնութիւն և թիկունս ոչ հասցէ ի հզօրէդ,—գրում էին Պետրոս Մեծին աղուանից Եսայի կաթողիկոսն ու հայ մելիքները,—յատուկտոր ամենայն ազգս հայոց քրիստոնէից բնաջինջ առնելոյ են, խնդրեմք, աղանէից բնաջինջ առնուանն Գրիստոսի մի շիմք, ժոտիմք, զի վասն անուանն Գրիստոսի մի անտես արասցես զհայցուածս մեր»¹⁾: Նման անդրադարձն ու անվերջ դիմումները գալիս էին չէ թէ մեր անհանգիստ նախնիքների «սէրը» կամ «ստեղծութիւնը» դէպ քրիստոնեայ Ռուսիան ցուցահանելու, այլ նոքա նպատակ ունէին իրենց արած հերոսական քայլերը զրւատելուց յետոյ շեշտած հերոսական քայլերը (այսինքն՝ քաջագործութիւնները—Գ.Ն.) և գործ մեր ոչ թէ մերով կարողութեամբ է, այլ զբո ամենայալ զօրութիւնդ և օգնութիւնն յուսարով»²⁾: Մեր այսօրայ պատմութեան նախահայրերը քաջ պիտէին, որ ապրելու համար քիչ է «յուսալ ու տոկալ», նոքա երազ ունէին ու գործ էին կատարում, նոքա լիուլի ճաշակել էին հզօրների յուսախարութիւնների դառնագին բաժակն ու երբ աղաչում էին, զիտէին և

¹⁾ Г. Эзовъ. „Сношенія Петра Вел. съ арм. нар.“. С.-П., 1898, кр. 419.

²⁾ Ibid., кр. 419.

համեստօրէն յիշեցնել, թէ «յօժար սրտիւ կամիմք ընդ հովանեաւ թևոց քոց լինել. եթէ հաճեսցի տէրութիւն քո՝ ի մեզ, և զթասցիս ՚ի վերայ թըշւառութեան մերում, մենք պատրաստ եմք ընդ առաջ քո ըստ իմում կարութեանս, և մեր նահանգիս մէլիքովք մեծամեծովք և փոքումբք»¹⁾: Երկու կողմերի խօսակցութեան լեզուն այդպէս էր գրեթէ միշտ: Մէկը համեստօրէն «թշւառութեան» քօղով վարագորւած «յօժար կամքով» պատրաստ էր ընդառաջելու միւսի տիրապետութեան ծաւալման, եթէ միայն այդ «հաճելի» էր նրան, իսկ միւսն էլ իւր հերթին՝ «խղճարով տառապող քրիստոնիաներին», անում էր այս կամ այն զրական քայլը, երբ, իրօք, այդ իւր շահերն էին պահանջում:

Ահա այս «օրիենտացիան» էր, որին անւանի Օրին զինւորագրեց ու որն եկաւ մեր հայրենիքի ոռոսահայ հատւածի յետագայի ամբողջ պատմութիւնը գունաւորելու: Ու տարօրինակն այն է, ասեմք փակագծերում, որ տաճկահայ «ոռոսասիրութեան» ու կովկասահայ «ոռոսական օրիենտացիային» Ռուսաստանը գրեթէ միշտ էլ էպպէս պատասխանեց ըղբորովին հակառակ քաղաքականութեամբ, թէպէտև խօսքերը յաճախ գալիս էին այլ բան ասելու:

Այսպէս էր անա զրութիւնը, երբ այսօրւայ աղէտը պայթեց: Ի՞նչ անել, — «ընձեռե՛լ» պատերազմը, թէ մի ուրիշ ելքի զիմել՝ աւելի խոհուն

¹⁾ Ibid., եր. 316.

ու նպատակայարմար, իսկ եթէ նետել կուի դաշտը՝ այդ դէպքում — ինչո՞ւ:

Հայ մտաւորականի առաջ ընտրութեան միայն ու միմիայն երեք ճանապարհ կար, որոնցից մէկին անհրաժեշտօրէն նա իւր հաւանութիւնը պիտի տար.

ա. մնալ չէզոք;

բ. յարել Եռապետեան Համաձայնութեան կամ՝

գ. Աւստրօ-գերման-թիրքական դաշնակցութեան:

Մենք «պարտադականութիւն», Պլեխանով-Մապովեան անբովանդակ «պաշտպանողականութիւն» ու նման մշուշապատ դարձածներն անիմաստ ու անտեղին ենք համարում մեր իրականութեան հանդէպ:

Ուրեմն մօտենանք միայն յիշատակած երեք զրութեան ու գատ-գատ իւրաքանչիւրի մասին մի երկու խօսք ասենք:

Յարել Տաճկաստանին ու ընդդէմ Ռուսիայի գրուրս գալ հայ մտաւորականութիւնը չէր կարող որովհետև այդ չէր անի, նախ՝ ինքը հայ ժողովուրդը: Ու այդպէս չէր վարւի ոչ սահմանի այս վերջը: Ու այդպէս չէր վարւի հայութիւնը: Ընտրութեան հարց — ուս թէ՞ թուրք, — նման ձեռի ակտերնատիւ պատմութեան նման փորձութեան ժամին հայ հանրութեան եւ ոչ մի խաւի առաջ երթէք չէր կարող ծառանալ: Ուրիշ էր կեանքի «խաղաղ» օրերին, ուրիշ էր՝ եթէ տաճկական «սահմանադրութիւնը» դատարկ հնչիւն չը լինէր,

եթէ միայն անարժէք «համաձայնագրերը» գէթ քիչ-շատ արժէքաւոր լինէին: Այս դէպքում, թերեւ, և հայ ինտելիգենցիան տար հատուած, որը գար գերադասելու օսմանեան տիրապետութիւնը ռուսականից, ճիշտը—հրաժարելու տաճկի ճիրաններէից մի օր իրեն ազատ զգալու երազից: Նման պարագային, թերեւ, և վերանար այն բնական նախանձը, որը գիտէր վաղուց ի վեր տաճիկ մեր տաճկահայը դէպ սահմանի այս կողմը գտնւող հայ հատուածը: Բայց քանի այդ բոլորը չիրականացող «եթէ»-ներով էին պայմանաւորուած, քանի տաճկական ետթաղանի աւերն ու արիւնը իւր փարթամ հունձն էր տեսնում ու գարունն ապրում, քանի դեռ ողջ տաճկահայութիւնը մի անուղղիկ լաւատեսութեամբ ու սիրով էր սոգորւած դէպ քրիստոնեայ Ռուսիան,—հայ ռամկավար մտաւորականութիւնը բացարձակօրէն անոյժ պիտ լինէր դէմ ելնելու նման մտայնութիւններին, նա անգամ եթէ ցանկանար ու եթէ գերադասէր Թիւրքիան Ռուսաստանից,—կատարելապէս անգոր պիտ հանդիսանար այդ ուղղութեամբ ո՛րեւէ իրական քայլ անելու: Մասաները կանէին այն՝ ինչ նոցա պատմութեան իմաստը, գոյութեան մերկ բնագոյն էր թիւադրում, ու դեկավար շրջանները կը մնային կամ ձեռնունայն դիտողի դերում, կամ թէ ուշացած «խոհունների» պէս շարժման պոչից կ'երթային, ամբոխի յետից:

Այստեղ դեր պիտի կատարէր և հետեւել հանգամանքը: Որքան էլ անողոր ջարդէր ու զգալիօրէն անդամահատէր,—ու եթէ միայն այդ-

պէս լինէր,—Ռուսաստանը միշտ նոյն «հիւսիս արջը» պիտի մնար, առանց իւր թափն ու ոյժը շօշափելիօրէն իջեցնելու: «Մեծ ժողովուրդների» — արդարացի կերպով նկատում է Ն. Սուխանովը,— և՛ ոչ մի քաղաքական հպատակութեան մասին խօսք լինել չի կարող: Ու աւելի շատ ազգասիրաբար են վարուում նոքա, որոնք չեն դիմում մեր պետական-ազգային կարողութեան նման անհեթեթ ու անհող ստորացման, և խօսում են չէ թէ թիթ ու անհող ստորացման», այլ միայն Գերմանիայի սպանացող հեղեմոնիայի մասին»: ¹⁾ Եւ իրօք Ռուսաստանը կարող էր այլ և այլ ձևի գաղութը լինել այս ու այն երկրի, լինել յետամընաց, չունենալ իւր դիրքին ու անւան համապատասխան ոյժ, բայց նա հօրններից է արեգիքի, տասխան ոյժ, բայց նա հօրններից է արեգիքի, նա մէկն է նոցանից, որոնք գիտեն աշխարհը փոխա մէկն է նոցանից, որոնք պիտի ազնամել: Ու եթէ թորկիլ, որոնցից միշտ պիտի ազնամել: Ու եթէ անգամ այսօր Գերմանիան յաղթողը հանդիսանար ու տէրը դրութեան, նա այդ դէպքում իսկ ռուս-գերմանական հակամարտ շահերի ստպարէզը դարձած Ասիայում մոռացութեան չէր կարող տալ «ՉախՉախուած արջի» գոյութիւնը, չէր կարող առ ոչինչ համարել նրա «փոքր-ասիական ոտնձգութիւնները»: Յայտնի պատմաբան եղաբող Մեյերն Անգլիային նւիրած իւր գրքի երկրորդ հրատարակութեան յառաջաբանում գրում է.— «Գերմանիան պատրաստ է, որպէսզի այս պատերազմին հետեւեն նոր պատերազմներ, որոնք կ'ընդհան վերջնա-

¹⁾ Н. Сухановъ. Наши лѣв. гр. и война. кр. 22.

կան լուծումը»¹⁾։ Մեծահոգի Մեյերը «վերջնական լուծմանն» յանգելու համար գրքի արդէն երկրորդ հրատարակութեան մէջ կարիքն է զգացել «նոր պատերազմների» ու անկասկած է, որ յաջորդ հրատարակութիւնները պիտի գան էլ աւելի չարագուշակ խորհրդակցութիւնների աղբիւր ծառայելու գերման ժողովրդի համար, ինչպէս անկասկած է և այն,—որ «նոր պատերազմների» ու «վերջնական լուծման» մի խոշոր մասն էլ բաժին է ընկնում և Մերձաւոր Արեւելքին, ճիշտը—մեր հայրենիքին, աւելի որոշ—Հայաստանին։ Այն, անգամ «թուլացած» Ռուսիայի դէմ նոր պատուարներ էին հարկաւոր Հայկական Բարձրաւանդակում, իսկ Բորբախները գալիս էին ասելու, որ այդ պատնէշները հայկական ջարդերից կարող են գոյանալ։

Իտտարկել Հայաստանը հայութիւնից ու քշել կոտորածից ճողոպրած մասը դէպ Միջագետքի խորքերը, դէպ բաղդադեան երկաթուղին, իսկ այդպիսով էլ՝ սուս-թրքական երկրամասերում ունենալ միշտ հոծ թրքական ազգաբնակչութիւն, որի մատուցելիք ծառայութիւններն իրաւացիօրէն շատ ուժեղ էր գնահատուում,—ահա Բորբախ—Թալաթեան «հայկական ծրագրի» իսկական կմախքը։

Հայութեան դեռ պոտենցիալ «ռուսասիրութեան» դէմ Բերլինն որոճում էր հակազդման աւելի իրական միջոցներ։ Իսկ այս չէր կարող իւր ազդեցութիւնը չունենալ հայ ինտելիգենցիայի

1) „Проблемы Великой России“, 1916, № 2, էր. 3.

վրայ և ունեցաւ անշուշտ։ Եւ, վերջապէս, Պոլիսն անկախ այդ բոլորից ինքը ազդանշանը տւաւ ակտիւ «պատերազմական թրքատեսակութեան»։

Երկար ու բարակ «համաձայնութիւնների» ու անվերջ դիւանագիտական խաղերի արժանի ծնունդ Համաձայնագիրը մի օրում առ ոչինչ յայտարարելը գալիս էր ասելու, որ տաճիկը պատրաստուում է լիովին պատմական եզակի ժամն օգտագործելու, պատրաստուում է ամենամեծ Ռճիրը ծնելու։

Թիւրքիային յարելն անկարելի էր քսարձակօրէն, այդպէս չ'պէտք է լինէր ու այդպէս էլ չեղաւ։

Իայց գուցէ հնարաւոր էր չէզոք ֆնալ ու, հաշւի տոնելով ըրողէի ձակատագրական լինելը, եթէ նոյն իսկ գոյութիւն ունէր (?)—սիրութիւն կամ (?)—ատեսցութիւն՝ զսպել ըստ ամենայնի նման զգացմունքներն ու միայն սահմանափակել սոսկ հպատակային-քաղաքացիական ստանձնած պարտականութիւններն ի կատար ածելով՝ սահմանի թէ այս ու թէ այն կողմում։

Մենք քիչ վիրը, երբ հայութեան անուղղելի լաւատեսութեան ու սիրոյ մասին էինք խօսում դէպ Ռուսիան, ու Թիւրքիայի, այդ Պլեխանովեան «bestia triumfante»-ի, ապիկարութիւնը ցուցահանում, դիտմամբ լռեցինք մի տեղ, երբ «յօգուտ» Տաճկաստանի պիտի դատէինք։ Իրօք։ 21° որ վախը կար, սոսկ վախը, որ սահմանի այս գծից արձակած հայկական գնդակը կարող էր աւելի մոճակին ու արիւննուշտ դարձնել զազազուծ տանձ

կին ու եղեռնական շարժառիթը հանդիսանալ անկուր ու անյազուրդ սրածուլթիւնների, անզուսպ աւարի: Վախի ու զրկանքների լեզուն ամենից ազգեցիկ լեզուն է մեր կեանքում: Թերևս լոկ այս հանգամանքը կասեցնէր հայ ռամկավար մտաւորականին ու հայ տառապող շինականին իրենց զգացմունքները պարզօրէն ցուցադրելուց: Եւ, վերջապէս, մեզ պէս մանր ազգերը նման ժամերին պատմութիւն չեն կերտում, այլ լոկ սատտելիտներ են այս ու այն կողմի, ճակատագրօրէն դատապարտւած մի ժամում չքանալու, եթէ միայն դէպքերը կ'գան «կանխատեսած» ընթացքը չ'ընդունելու: Անկախ բոլորից չէ որ միանգամայն շօշափելի ու քշարիւն «չեզոքութիւնը» «քշարիւն հայի» համար շատ ու շատ էր գերադասելի անորոշ «խոստումներից» ու յղի անակնկալներով այս կամ այն դրական քայլից, մանաւանդ, երբ «սէրը» կամ «ատելութիւնը» չեն վերջին հաշուով կնճիւններ լուծողը, այլ սոսկ իրեն ճանաչող ու իրեն տեսնող անխառն շահը: Ճիշտ էր միանգամայն պ. Պ. Միլիկովը, երբ բաղանիսան պատերազմից յետոյ հաշեյարդարի արդիւնքները քննելիս, իւր «հայասիրութեան» առթիւ աջից նետած մի նկատողութեան սրամտօրէն պատասխանում էր Դումայի ամբիոնից ընթերցողին յայտնի դարձւածով թէ իւր հակառակորդներն անընդունակ են հարազատելու այն տարրական ճշմարտութիւնը, որ—«Վանը մօտ է, քան Դուրպպօն»: Օգուտը, «մօտիկութիւնը», հեշտութիւնն ու նման տւեալները պիտի լուծէին հայի դատը և ոչ «հակաչեզոքութիւնն» աջից կամ ձա-

խից, այս կամ այն դիրքը, կամ համակրանքի ու հակակրանքի զգացմունքները: Ակնբախ էր—ու սա ամենից զլիաւորն է թերևս—և այն՝ որ հայ մտաւորականութեան և՛ ոչ մի թւը տրամադիր չէր, ինչպէս կանխօրէն շեշտեցինք, պատերազմն ընդհանրապէս «ընձեռնու», իսկ չարիքն եղած դէպքում նա ամբողջովին տողորւած էր «չէզոքութեան» գաղափարներով, նա բնագոյրէն իսկ գտնուած էր, որ եղած ու հնարաւոր դրութիւններէից միակ դերադասելին ու միակ նպատակայարմարն ըստ ամենայնի նման գիրքն է, — լոյսլ քաղաքացի թէ թիւրքիայում ու թէ Ռուսաստանում: Ինչո՞ւ այդպէս չեղաւ: Ինչո՞վ բացատրել հայ «կամաւորական գնդերի» այնքան արագ ծնունդը: Ինչո՞ւ թիւրքիայի «Հայաստան իրերեղենտան» այնքան վառ դարձաւ, այնքան հրապուրելի ու ձգող: Մեզ թւում է, համոզւած ենք գրեթէ՛ որ այստեղ պատասխանը մէկն է, միայն մէկը այդ ու նման բոլոր մաշող հարցերի:

Չեղաւ այդպէս, որովհետեւ այդպէս չէր կարող լինել:

Մենք ընդգծում ենք երևոյթի լոկ օր'եկտիւ անխոստափելիութիւնը, միանգամայն հանգիստ թողնելով այլ ձևի կատեգորիաները: Հաստը կար, որ Թալասթ—Էնվերեան դաշնակցութիւնը համատարած կոտորածի ուրականը «չեզոքութեան» դէպքում միայն ժամանակատրուապէս կարող էր հեռու պահել հայկական վայրերից, որպէսզի յաջող ժամին առանց քիչ-շատ յարգելի շարժառիթի անգամ—մի՞թէ քիչ էր տար-

կի յարատեւող «կրօնական ֆանատիզմը» (?!) — վերջ տւած լինէր այն բոլոր բողոքներին, որոնք «դարեր շարունակ լսել են,— ըստ «երիտասարդ-թիւրք» Թալլաթի յաջող բնորոշման,— երկրի զանազան մասերից»։ Այդ «պրովինցիաներից» առաջինն էր Հայաստանը, այստեղից էր, որ դարեր շարունակ բողոք էր լսուում» ու Պոլսի անդորրը խանգարում, հայն էր, որ «ապրելու» ցանկութիւնն էր շարունակ ցուցադրում։ Կար այդ հաւատը՝ հարուստ լուսաբանւած հայի ամբողջ պատմութեամբ ու մի աւելորդ անգամ էլ անառարկելիօրէն հիմնաւորւած Թիւրքիայի նախապատերազմական հակահայկական քայլերով։

Ու նա,— ով կարծում է դեռ, թէ այսօրւայ նախնիքն հայի «ծեռնապահ» դէպքում չ'պիտի լինէր, ով կարող կ'լինի գտնէ քիչ-չատ համոզեցուցիչ կերպով այդ բանը հաստատել՝ նա դրանով արդէն սպաւցուցած կը լինի թէ՛ հայութեան պատմական սխալը, թէ՛ այս կամ այն հատւածի «անուղղելի արկածախնդրութիւնն» ու թէ՛ Թիւրքիայի «տարապարտուց» մեղադրելը։

Այսպէս ուրեմն։ Անել զրութիւնն ու դէպքերի տարրերային ընթացքն եկան հային դէպ «կամաւորական գնդերն» ու երբեակ Համաձայնութեան գիրկը նեանելու նման գործելակերպի մղիչ ազդակները մի շարք էին՝ բոլորն էլ յարգելի, բոլորն էլ հրամայական։ Այդ գործելակերպը ծնունդ էր երեք կարգ պատճառների. —

ա. պատմական,

բ. քաղաքական և

գ. գոտ հոգեբանական։

«Եթէ . . . կամենանք զտնել և ցուցահանել այն ընդհանուրը, որ բոլոր հոտանքների կողմից խոստովանուում էր լուութեամբ և հիմք համարուում ազգաշինութեան,— եզրափակում է այս խօսքերով իւր աշխատանքը պ. Դ. Անանունը,— ապա պիտի եւր աշխատանքը պ. Դ. Անանունը (ընդգծուում հեղինակսինք, որ այդ ընդհանուրը (ընդգծուում հեղինակսինք է — Դ-ն.) խաղաղ կուլտուրական զարգացկիւնն է — Դ-ն.) խաղաղ կուլտուրական զարգացման ջատագովութիւնն էր»¹⁾։ Մենք դիտմամբ բերինք պ. Դ. Անանունի կարծիքը, ցոյց տալու համար, որ անգամ նա իւր «տնտեսական մատերիալիզմի մեթոդով» ու անվերջ հակասութիւններով և հակառակ իւր ջերմ ցանկութեան — տեսնել մեր պատմութեան միայն «խաղաղ» երեսներն ու մեր ժողովրդի «գերագոնցապէս ապրիտիք միտքը, խուսափող քաղաքական ձգտումներէ ու պայքարից», մէկ-մէկ տողամէջ, մոռանալիս է ասելու, որ «շահերի ներքին հակամարտուում է ասելու, որ «շահերի ներքին հակամարտուում է ասելու, որ «շահերի ներքին հակամարտուում է ասելու (հայ մեկիքի ու հայ շինականի միջև — Դ-ն.) . . . տեղի էր տալիս արտաքին ճնշման և հալածանքի առաջ», որ հանդէպ նողկալի քաղաքական կացութեան հայը չէր լուում, այլ, ընդհա-կառակը, նոցանից «իշխանաւորն իր հպատակի մէջ էր փնտրում այն զօրութիւնը, որ կարող էր աջակից լինել նրան՝ պաշտպանելու բռնաւորի առջ սեփական արժանապատուութիւնը», իսկ հպատակն էլ իւր հերթին «իր իշխանաւորից էր սպասում ցուցմունք և ղեկավարութիւն ամուր պահ-»

1) Դ. Անանուն. *ibid.*, էր. 410—411.

պանհիւղ իր ներքին ինքնօրինութիւնը և առանձնայատկութիւնները»: Ու երբ բախտը երես էր շուռ տալիս նոցա ըմբոստ գործերից, այն ժամանակ գաղթի ճանապարհն էին բռնուած հայ մեկիքները, իսկ «գաղթական մեկիքների հետ գաղթուած էին և նրանց ժողովուրդները»¹): Նոյնն են ասել, բաց միայն բացձակատ, մեր անցեալի և շատ ուրիշ երեսները սեննող ու պատմութեան շրջանների յաջորդականութեան կապը չը ժխտող այն անձնաւորութիւնները, որոնք առիթ են ունեցել մեր պատմութեան տակաւին անյայտ երեսները թերթիւղ ու խորամուխ լինելու այն բոլորի մէջ, ինչ նրա գոգուած է կատարել: Այո, հայը հանդիսացել է «խաղաղ կուլտուրական զարգացման ջատագով»²), բայց և այդ «խաղաղութեան» անհրաժեշտ տւեալն է համարել և՛ որպէս հոյ ապրելու կարեւոր նախապայմանը, այս մէկ, և, երկրորդ, նա թէև ազգովին խանդավառ երկրպագուներից է կղեր նման կենցաղի, բայց և շարունակել է իւր հոգու խորքում փայփայել ամենամեծ երազը, — տեսնել մի օր իրեն ազատ կամ թիւրքի կաթաղանից և կամ — հէնց իրենից՝ թիւրքից: «Ռուսաստանի հովանու տակ ազատել պարկութիւնից, — գրում է բազմաշխատ Լէօն 1828—1829-ի պատերազմներին հայերի ցոյց տւած ակաբի «Ռուսաստանութեան» առթիւ, — լայն հնարաւորութիւն ձեռք բերել իրրև ազգութիւն — այս

1) Ibid., էր. 34.

2) Տես իմ «Թոյն է Ուժեղը» խորագրով յօդածաշարը — «Հնրիկոն», 1916, № № 148 և 150

էր հայ ժողովրդի վառ տենչանքը»¹): Այս «տենչանքը» հային ժառանգութիւն էր մնացել պարզօրէն 18-րորդ դարի սկզբից ու նրա իրականացման համար էր, որ նա դէպ այնքան խիզախ ընդվզումների ճանապարհն էր թեքել: Ու մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս յետագայում, դեռ 1828—29-ի ռուս-պարսկական և ռուս-տաճկական պատերազմներին, հայութիւնը հանդէս է գալիս, որպէս կուող կողմերից մէկի ջերմ աջակիցը, առանց կանխօրէն նեղ շրջանակների մէջ գնելու իւր ցոյց տւած օգնութիւնը: Այդ թւին ու այդ թւից յետոյ կովկասեան ճակատում եղած պատերազմներին հայութիւնը թէ գօրքի պաշարի հայթարայթման էր ձեռնամուխ լինում, թէ նրան ճանապարհներ էր ցոյց տալիս, թէ կարեւոր պատերազմական գաղտնիքներ հաղորդում և թէ, վերբազմական գաղտնիքներ հաղորդում և թէ, վերջապէս, — ու սա ամենից զխաւորն է — կուի ծոցը նետում հազարների հասնող զինւած կամաւորների աջակից գնդեր, որոնք սկսած Շուշուց մինչ Ղարս ու Բայազիտ գալիս էին ասելու, որ հայն էլ գիտէ իւր երազն ունենալ ու իւր արեան գնով և՛ մարտի դաշտում սեփական բախտը կուղ ու կուփել: Նման տրամադրութիւնների խմորումն, ըստ պատմական գոկուսիտների, տեղի է ունեցել և Ղրիմի պատերազմի ժամանակ, իսկ 1877—78-ի «յուսաստու» օրերին, ինչպէս յայտնի է, այդ ներգործօն դերը նա կատարել է աւելի որոշ պարզ ու կազմակերպւած:

1) «Համբաւարեր», 1915, № 9, էր. 265.

Հետաքրքիր ու բնորոշ է և այն, որ այդ կոն-
ներին անդաւաճանօրէն հետևող յուսախաբուածիւն-
ների ժամերին, հայը յօժարակամ առնում էր ձեռ-
քը պանդխտութեան ցուպը ու տասնեակ հազար-
ներով և անվերջ զրկանքների գնով դէպ Ռուսաս-
տան դադթի ճանապարհը բռնում:

Այսօրը պատմականօրէն ոչ այլ ինչ է, եթէ
ոչ շարունակութիւնը հաւաքական հայութեան
կողմից հարագատած անցեալի այդքան պարզորոշ
քաղաքականութեան:

«Կամաւորական գնդերն» ասպարէզ իջան
կանխելու կոտորածները Տաճկաստանում և այդ
սահմաններում աջակցելու ռուսական բանակին,
ու դրանով նոքա այսօր պատմականօրէն, նորից
ենք ընդգծում այս խօսքը, նոր ոչինչ չարին, այլ
միայն եկան անցեալի թելը շարունակելու:

Այստեղ դեր կատարեցին անշուշտ և քաղա-
քական նկատումները:

Անառարկելի է այն պարզ երևոյթը, որ մեր
վերջին դարի պատմութիւնը դարբնել ու ընթա-
ցել է երկու կարևոր նշանաբանների դրօշի տակ՝
մէկը բացասական բովանդակութեամբ, իսկ միւ-
սը—դրական. իսկ սոցանից էլ—առաջինը լսել է
աւելի մեկին, քան երկրորդը:

Բացասական դեւիզը կարողացել է գրեթէ
միշտ էլ ողջ հայութեան տարբեր խաւերն իւր
չորս կողմը բոլորել, նա ծնունդ է յարատևող պայ-
մանների, նա և՛ այսօրուայ վայրիվերումի նախօր-
եակին լսել է նոյնքան բնական ու շեշտակի, որ-
քան այդ երեկ էր. —

Թո՛ղ կորչի Թիւրքիան, —

— ահա այդ նշանաբանը: Ու սրա ծնողը չէ թէ
հայ ժողովուրդն էր, ոչ նախապատերազմական
թրքական գազանութիւններն և ոչ էլ—անցողակի
ու պատահական երևոյթները: Ինքը Թիւրքիան
էր, որ հպատակ ազգութիւնների համար, դոցա
թոււմ և հայութեան, երկնեց այս դեւիզն ու ան-
յողդողդ՝ իւր աւեր ու արիւն աւետող քաղաքա-
կանութեամբ նրա գոյութիւնը մշտական դարձ-
րեց: Մասնաւորապէս մեր նկատմամբ աւելի մո-
լեզին ու վճռական դարձաւ նա որոշակի Բերլինի
վեհաժողովից յետոյ, երբ «հայկական հարցն» էլ
թագստից Յ1-րորդ յօդաձի ուրակների տակ մըտ-
նում էր նոր «յոյգերի ու երագների» փուլի մէջ,
երբ մեր «իրրենդնետան» աւելի իրական վախեր
էր ծնում Թիւրքիայի համար ու երբ արդէն Եւ-
րոպական մասի վրայ գրեթէ խաչ դրած՝ տաճիկը
գոնէ Ասիայում իւր պետութիւնն ամուր խարբս-
խելու հոգսերով էր ծանրաբեռնւած. Զրկել և՛
Հայկական Բարձրաւանդակից՝ այդ կը նշանակէր
լուրջ վտանգի ենթարկել հէնց իրեն՝ Թիւրքիայի
գոյութիւնը, ու այդ պատճառով էլ՝ նա անըն-
դունակ չէր օրգանական բարենորոգչական աշ-
խատանքը, ընտրեց հայաբնաջնջման ճանապար-
հը, որին էլ հաւատարիմ ֆիսց մինչ այսօր:

Ինքը տաճիկը ծնեց «Թո՛ղ կորչի Թիւրքիան»
— ու յօժարակամ այդ նշանաբանի տակ ապրեց
շարունակ, անդամահատեց, ջլատեց, հնօրեայ
փառքից գահավիժօրէն դէպ այսօրուայ նողկալի
կացութեան անդունդը գլորեց, բայց և չը դադա-

րեց նրա հիմքերը հպատակ ազգութիւնների սըր-տերում օրը-օրին աւելի ևս ամրապնդել: Նա զրկւեց աստիճանաբար՝ Յունաստանից, Մոլդաւիայից ու Վալախիայից, Բուլղարիայից ու Սերբիայից, Ալժիրից, Թունիսից, Եգիպտոսից ու Տրիպոլիտից, Կիպրոսից, Կրետայից ու Ղրիմից, Ալբանիայից ու Մակեդոնիայից, նա զրկւեց Հունագարիայից, Կովկասից ու Արշիպելագի կղզիներից ու դեռ այսօր էլ՝ կանգնած նոր անդամահատութեան շէմքին նա նորից հին «սրբութեան» տանիքի տակ է հեռւմ:

Բայց այս բացասական կոչի հետ միասին հայութիւնն իւր հանրային դրօշի վրայ ունեցել է և դրական առաջարկ: Ծիրշտ է, այս վերջինը յաճախ մաշող անորոշութեան քօղով է եղել ծածկւած, բայց և այնպէս նա չի դադարել միշտ էլ բացասական նշանաբանին հետեւելու և օղակելու իւր շուրջը գրեթէ ամբողջ հայութիւնը.—

Կեցցէ՛ . . . Ռուսաստանը, —

— ահա և դրական դեւիզը: Ու կամովին թէ ահամայից այս կէտերն իրենց տեղը զիջել են դուռ հայկական աւել կամ պակաս կարևոր «ուղղումներով» ծանրաբեռնւած Ռուսաստանին, միանգամայն անկախ նրա մէջ գրյութիւն ունեցող այս կամ այն պետական ձևից:

Ասեմք և այն, որ քաղաքական աշխարհը հայ դատի նկատմամբ թէ պատերազմի նախօրեակին ու թէ պատերազմից յետոյ մի բացառիկ «հայանպաստ» պատկեր էր ներկայացնում: Դաշնակցել էին Ռուսիային հանրապետական փրան-

սիան ու իւր վաղեմի ախոյեան ազատասէր Անգլիան, իսկ այս վերջինները գալիս էին ասելու, — թէ «կորչի՛ թիւրիքան» նշանաբանի հետ միասին՝ այսօր արդէն մենք նոյնքան համարձակ ու վտանգ կարող ենք և մեր ցեղի հին կոչը հնչեցնել:

Այդպիսով — քաղաքական մոմենտի իմաստն ու հայ ռամկավար մտաւորականութեան պահանջն էր՝ «չարիքների» անխուսափելի ընարութեան դէպքում յարել Երրեակ Համաձայնութեան ու ասպարէզ նետել վերջինիս ազգութիւններին աւետած ազատութիւնների դրօշի տակ իւր հնօրեայ «կեցցէ՛ Ռուսաստանը» դեւիզով:

Չենք կարող չը յիշատակել այստեղ այն սրտառուչ երևոյթը, թէ ինչպէս հայ ուսանողութեան աղը Պարիզի 1914 թ.ի սեպտեմբերեան երկունքի օրերին Պետրոգրադի բարձրագոյն դըպրոցներից մէկում հաւաքւած՝ արցունքոտ աչքերով որոշի էր դիմել Ֆրանսիական դեսպանատուն ու խնդրել իրենց ուղարկել «Մայր Հանրապետութեան» գեղեցիկ մայրաքաղաքի ազատութեանը դոհելու:

Այդքան մեծ էր հմայքը դաշնակից պետութիւնների:

Վերջապէս, մոռացութեան չը տանք այստեղ մի վերջին անգամ մի աւելորդ յիշեցումն ևս անել ժողովրդական հոգեբանութեան մասին, որի առթիւ երկարօրէն խօսելն այսօր մենք աւելորդ ենք համարում: Յնորք է մտածելը, թէ հրահանգներով ու որոշումներով, թէ և արւած ժողովրդի աչքում զին ու արժէք ունեցող մեծութիւնների

կողմից, հնարաւոր է ներգործօն դերի մէջ դնել մասսաների սուար շարքերը: Պատմութեան եզակի ժամերին ցուցահանուած հանրութեան այս կամ այն շեշտուած տրամադրութիւնը դարձնում է դանդաղօրէն, գաղտուկ և պատմութեան ճանապարհին ու նա երբէք արգասիք չէ իրերի ու դէպքերի որևէ պատահական դասաւորումի: Այլ կերպ մտածելը միայն խեղկատակին ու պատմական թիրուսին է յատուկ: Իսկ այսօր տաճկահայի անվերջ գաղթերի ճանապարհին ուրիշ հոգեբանութիւն է խմորուում, ու պատմութիւնը մեն-միակ այդպէս է ստեղծուում:

Ու այսպիսով, եթէ կար՝ գոյութեան բնագոյ, սէր գէպ հայրենիք, դէպ հարազատ ժողովուրդ. եթէ կար հաւատ մանր ու տառապած ազգութիւնների դատի արդար լուծման, եթէ անհրաժեշտօրէն անխուսափելի էր «ընտրութիւնը» մեր արիւնստ օրերին, ապա մի ֆատալ զուգատիպութեամբ—

պիտի լինէր այն, ինչ եղաւ արդէն ու լինէր այնպէս, ինչպէս այդ եղաւ:

Մենք վերջացրինք:

Բայց ուր է վախճանը արիւնուելի հայի զըլխին պայթած չարադէտ փորձութիւնների: Արդէօք նա պիտ շարունակի տառապել, հիւժուի ու ծիւրւի՞ «պոլիտիկայի» ու «ստրատեգիայի», «ռազմագիտութեան» ու «քաղաքագիտութեան», «մէ-

կի ու վեցի» և «վեցի ու մէկի» անօրինակ հնուցում, թէ, ընդհակառակը, սահման պիտ դրել ի տես համայն մարկութեան մի նահատակ ու կուտուրական ժողովրդի ոճրագործ բնաջնջման:

1914 թւի Պարիզի խորհրդակցութեան, նւիրուած մեր դատին ու նախագահութեամբ Պօղոս Նուբար փաշայի, Գերմանիայի ներկայացուցիչը 16 ու 61-րորդ չարաբաստիկ յօդուածների առթիւ պահանջներ, — որ Ս. Ստեֆանոյում մէկը դուրս էր եկել ընդդէմ վեցի, այսինքն՝ Ռուսաստանն ընդդէմ ամբողջ Եւրոպայի, իսկ Բելլիւում՝ վեցը ընդդէմ մէկի, այսինքն՝ Եւրոպան ընդդէմ Ռուսաստանի, և որ այժմ բոլորը պիտի միանան յօսուտ իսկական տառապողի և ընդդէմ իսկական յանցաւորի, ասել է՝ յօգուտ հայերի և ընդդէմ— թիւրքիայի: Գերմանիան, ինչպէս յայտնի է, իրօք, իւր խօսքը կատարեց... բայց չէ՞ որ վաղուայ վեհաժողովին, ուր աշխարհի հզօրները հանդէս պիտի գան իրենց մեզ ծանօթ հաւատով, էլի կարող է նոյն ձևի մի այլ բան կատարել, էլի կարող են «խոստումներն» աջ ու ձախ դասաւորել:

Մենք քաջ գիտենք, որ— «մի ափ ոյժը լաւ է մի պարկ ոսկուց» — գերմանական ժողովրդական իմաստութիւնն է այսօրուայ քուրմը, որին կան իմաստութիւնն է ուխտի են գնում աջից ու ձախից ջերմհունդօրէն ուխտի են գնում աջից ու ձախից անխտիր բոլորը, գիտենք այդ ու այդ պատճառով էլ՝ մենք՝ միայն մի բան ենք ցանկանում: Ֆրանսիացի արևելագէտն իւր «աշխատասիրու-

թեան մէջ սրամտօրէն նկատու՛մ է, որ «Եւրոպո-
կան համերգը» միայն այն ժամանակ է լաւ նւա-
գում, երբ լուռ է, ու սոսկալի ձայներ է հանում,
արեան գետեր ստեղծում, երբ սկսում է նւագել:

Այդ «համերգն» կ' վաղը կարող է նւագել ու
մենք անկարող ենք չ'ցանկանալ, որ իրերն ու
զէպքերը այնպէս դասաւորեն, որպէսզի հայի
վերջին արիւնն էլ չ'հոսի, որպէսզի, վերջապէս, կ'
նրա կեանքի փարօսը մթութեան ծոցից լոյս-աշ-
խարհ դուրս գայ:

Ասենք այսքանը, — որ լուծելի կնճիւղներ դեռ
շատ կան, որ մեր հարցը դեռ իւր երկունքն է ասլ-
րում ու դեռ կարող է անշուշտ կ' վաղւայ Կոնգ-
րէին նոր տարածայնութիւնների լուրջ աղբիւր
հանդիսանալ:

Յամենայն դէպս մէկը չէ, որ այդ խնդիրը
պիտ լուծի ու «շահն» է, «շահը» բոլորի, ուս.
մեր թափած արիւնը, որ իսկական ու կարող դա-
տաւորի պարտականութիւնները պիտի ստանձնեն
մեր դատի նկատմամբ:

Մենք դեռ հաւատում ենք, որ այդ բոլորը
պիտ դասաւորել յօգուտ նահատակ հայ ժողովրդի
դարաւոր իղձի:

ԿԱՐՆԻՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Ըջ	Տող վերելից	Տպագրւած է	Պիտի վնի
10	10 և 12	Ժողովուրդի	Ժողովրդի
11	2—	չէին	չէր
»	16	ճանքին	ճամբին
22	6—7	ոգև-որութիւն	ոգե-ւորութիւն
38	2	անտեսական	անտեսական
40	4	աներկիւնք	աներկունք
48	12	խարտիայի	խարտայի
66	19	Ddang-ի	Drang-ի
67	29	լոյեալութիւնը	լոյալութիւնը
68	20	տարբերային	տարերային
71	4	նչ	նչ
82	6	խորհրդակցու- թիւնների	խորհրդածու- թիւնների
91	15	«Իրբենդենտան»	«Իրբեդենտան»
95	3	մարկութեան	մարդկութեան

« Ազգային գրադարան

NL0403236

164